حکومەتی هەرێمی کوردستان - عێراق
وەزارەتی پەروەردە
بەڕێوەبەرایەتی گشتی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

مافی مرۆڤ

بۆ پۆلی دەیەمی ئامادەیی و پیشەیی

دانەران

حەمە سالح حەمە ئەمین **چێنەر عەلی جۆلا**

وشیار مستەفا خاڵ **د. سالار حمە سور باسیرە**

پێداچوونەوەی زانستی
یوسف عوسمان حەمەد

چاپی نۆیەم ٢٠١٥ زایینی ٢٧١٥ کوردی ١٤٣٦ کۆچی

سەرپەرشتی زانستی چاپ: یوسف عوسمان حەمەد
پێداچوونەوەی زمانەوانی: صادق ئەحمەد عوسمان روستایی
سەرپەرشتی هونەری و چاپ: عوسمان پیرداود– ئاری محسن احمد
نەخشەسازی ناوەوە: ئالان کریم مولود
جیبەجێکردنی بژاری هونەری: ئاری محسن احمد

بەشی یەکەم

مێژووی مافی مرۆڤ

تەوەرەی یەکەم

کورتەیەکی مێژوویی:

لە پەیدابوونی کۆمەڵی مرۆڤایەتیو هاتنەکایەی چەمکەکانی موڵکداریو بەرژەوەندی و دەسەڵاتەوە، ناکۆکی و پێکداپژانو شەڕ هاتوونەتە ئاراوەو تەنانەت دوو جەنگی جیهانیشیان لێکەوتۆتەوە، ئەو دوو جەنگە کارەساتی گەورەو ناهەمواری وایان خستەوە کە بە ملیۆنان کەس گیانی تیادا لەدەستبدەن. هەر لەزووەوە ژیرانی دونیا هەستیان بەو پێشێلکارییە گەورانە کرد کە دژ بە مرۆڤو مرۆڤایەتی دەکران و دەکرێن، بەتایبەتی لەکاتی شەڕو پشێوییەکاندا, بۆیە هەوڵی دانانی سیستمێکی وایان دا کە ڕادەیەك بۆ ئەو پێشێلکارییانە دابنێن.. بەو هۆیەوە بیر لە دانانی چەند بنەمایەك کرایەوە تا مافی تاکە کەسو خەڵکە سڤیلو شەڕنەکەرەکە بپارێزێو بەڵێنی پابەندبوونی دەسەڵاتدارانیش بەو بنەما سەرەکییانە وەربگیرێ..

ساڵی (١٢١٥)، خەڵکی ئینگلتەرا بەڵگەنامەیەکیان بە فەرمانڕەواکەیان واژۆکرد کە چەند مافێکی مرۆڤی تیادا دیاریکرابوو، پەیماننامەکە بە (ماگناکارتا)[1] واتە (پەیمانی مەزن) ناسرا..

لە چەرخی "ڕێنیسانس"یشدا، لە ئەوروپا کۆمەڵە پیاوێکی زاناو هونەرمەندو کارامە پەیدابوون، بیرۆکەی گرنگی وایان وروژاند کە سەرجەم مرۆڤایەتی پێڕاچڵەکێو ڕۆڵێکی مەزن لە زەمینە خۆشکردنو گەشەپێدانو چەسپاندنی مافی مرۆڤیشدا ببینن.

---

[1] ساڵی (١٢١٥) دەسەتەڵاتی پاشایەتی لە ئینگلتەرا زۆر لاواز بوو بە تایبەت پاش هاوبەشی کردنی ئینگلتەرا لە جەنگی خاچ پەرستانداو تێکشکاندنی کلێسای کاسۆلیك ئەم کارە بووە مایەی نارەزایی لە نێوان پیاو ماقولان و سوارچاکاندا، لە لایەکی تریشەوە دانیشتوانی شارەکان دژی دەستەلاتی پاشا راپەرین و ناچارکرا پەیماننامەیەکیان لەگەڵدا واژۆ بکات بە ناوی (ماگناکارتا = پەیمانی مەزن)، پەیمانەکە لە (٦٣) بەند پێکهاتبوو، لەو بەندانە: ڕێکخستنی باج– بەندنەکردنی هیچ کەسێك بەر لە ڕێنەدانی یاسا– دەستێوەرنەدان لە کاروباری دادگا– هەرکاتێك پاشا پابەندی یاسا نەبێت بۆ پیاو ماقولان و دەرەبەگەکان هەبێ دژی بوەستن))

ساڵی (١٦٤٢)، (ئۆلیڤەر کرومیل)[٢] سەرکردایەتی شۆڕشێکی بورژوای دیموکراتیانەی لە ئینگلتەرادا کردو شا (شارلی یەکەمی)ی لەناوبردو پەرلەمانێکی پێکهێنا، پەرلەمانەکە لە ساڵی ١٦٨٩دا چەند بنەمایەکی وای دارشت کە ئامانجی کەمکردنەوەی دەسەلآتی پاشایەتیو پشتگیریکردنی ئازادییە کەسییەکان بوو. هەر لەو سەردەمەدا فەیلەسوفێکی مەزن بەناوی"جون لوك"ەوە پەیدابوو، بۆچوونو نووسینەکانی خۆیی لەسێ خاڵدا کۆکردەوە:

١– یاسا سروشتییەکان، بێجیاوازی نەژاد، ئایین... هتد، لەرێی هۆشەوە لە ئەزموونی هەستەکانماندا دەناسرێن.

٢– دانانی کۆیلایەتی بە کارێکی نارەوا.

٣– هەموو کەس بۆ پاراستنی ژیانو ئازادی لەمافو ئەرکدا یەکسانە.

راگەیاندنی سەربەخۆیی ئەمەریکا، لە (٤)ی تەممووزی (١٧٧٦)دا، بۆ یەکەمین جار جەخت لە راستییەك دەکات کە مرۆڤ لە لەدایکبوونیانەوە یەکسانو پەروەردگار هەندێك مافی لەبننەهاتووی پێبەخشیون، وەك مافی ژیانو ئازادیو گەران بە دوای بەختەوەریدا، حکومەتانیش لەپێناو وەدەستهێنانی ئەم مافانەدا دروستکراون. سیانزە ولایەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دەستووری بنەرەتی خۆیان گۆریو هەشتی دیش ئەو راگەیاندنەی مافی مرۆڤ دەخەنە سەر دەستووری ناوچەکانیان. هەموویان مافە تاکە کەسییەکان وەبیردەخەنەوەو دەڵێن ئەمانە ئازادیی سەرەتایی مەدەنین (سڤیل).

---

[٢] سیاسەتمەدارێکی ئینگلیزیو ئەندام پەرلەمان بووەو سەرکردایەتی بزووتنەوەیەکی بەرهەڵستکارانەی دژ بە شا کردووە, ساڵی (١٦٤٢) جەنگی ناوخۆ لە ئینگلتەرا، لە نێوان پشتگیرانی پاشاو لایەنگرانی پەرلەمان دەستیپێکردو ساڵی (١٦٤٥) بە سەرۆکایەتی (ئۆلیڤەر کرۆمێڵ) سەرکەوتنێکی گەورەیان بە دەست هێنا.

شۆڕشی فەرەنسا لە تەموزی (١٧٨٩)دا بەرپابوو، لەمانگی ئابی هەمان ساڵیشدا ئەنجومەنی گەل (پەرلەمان) دامەزرێنرا. ئەم ئەنجومەنە سوودی لە هەردوو نموونەی بەریتانیاییو ئەمەریکایی لە بواری مافی مرۆڤدا وەرگرت، جگە لەوە سوودی زۆریشی لە بەرهەمەکانی سێ بیرمەندی فەرەنسایی (ژان ژاك رۆسۆ[١]، ڤۆلتێر[٢]، مونتسکیۆ[٣]) وەرگرت. ئەنجومەنەکە مافی مرۆڤو هاونیشتمانی بە (١٧) بەند راگەیاندو لەساڵی (١٧٩١)یشدا خرایە دەستووری فەرەنساوە.

رێکەوتننامەی (لاهای)ی ساڵی (١٨٩٩)، ئەو راگەیاندنو رێکەوتننامانە لەخۆ دەگرێت کە پێویستە لەکاتی جەنگدا پێڕەوی بکرێن، لەوانە رێکەوتننامەی لاهای (١٨٨٩)و رێکەوتننامەی (١٩٠٧)ی تایبەت بە کاتی جەنگ، لە شێوازکانی رێکخستنی خەڵك و بەکارنەهێنانی چەکە کۆکوژییەکان و قەدەغەکردنیانو چۆنێتی هەڵسوکەوتی جەنگاوەرانو پاراستنی گیانی هاووڵاتیانی سڤیلو دامەزراوە مەدەنییەکان.

رێکەوتننامەکە بەندە بە پارێزگاریکردنی مافی مرۆڤ لەکاتی جەنگ و پێکداداندا، باس لە پارێزگاریکردنی دیلو زامداران دەکات، ساڵی (١٩٠٧) دەستکاری دەقی رێککەوتننامەکە کراو گرنگی زیاتری بە پێکراوی جەنگو

---

[١] ژانژاك رۆسۆ: (١٧١٢- ١٧٧٨)، نووسەرێکی فەرەنسییەو کتێبی لەبوارەکانی فەلسەفەو کۆمەڵایەتیدا داناوەو تیایاندا باسی لە چاکیی مرۆڤ کردووەو داوای گەڕانەوە بۆ سرووشتیان لێدەکات. لە بەرهەمەکانی "پەیمانی کۆمەڵایەتی، ئەمیل، دانپیانان". بنەمای بڕواکانی کاریگەرێتی خۆیان لەشۆڕشی فەرەنسادا هەبوو.

[٢] ڤۆلتێر: (فرانسوا ماری ئەروای) (١٦٩٤- ١٧٧٨)، لەدایکبووی پاریسە. نووسەرێکی بلیمەتی فەرەنساییە, سەرکردایەتی بزووتنەوەی فەلسەفەی ماتریالی کردووەو بەرەنگاری دەسەڵاتە ئایینییو مەدەنییەکانی بۆتەوەو ڕەخنەی لێگرتوون. شیعرو مێژوو شانۆنامەو نامەگۆڕینەوەو فەلسەفەی نووسیوە.

[٣] مونتسیکۆ: ١٦٨٩ -١٧٧٥ لەگەورە روناکبیرەکانی فەرەنسایە کتێبی (رۆحی یاساکان) مەزنترین بەرهەمیەتی کە تیایدا پێ لەسەر جیاکردنەوەی دەسەلأتەکان (یاسادانان ،جێبەجێکردن، قەزائی) دادەگرێت. مونتسکیۆ، لەپێناو دابینکردنی ئازادییو دادوەریی، داوای کرد بە شێوازی سیستمی ئینگلیزی ئەوکات کە مۆنتسکیۆ بە باشترین جۆرەکانی حوکمی دەزانی، پادشاو چینی ئۆرستۆکراتیو چینی گشتی هاوبەشی حوکم بکەن.

دیل‌و خەڵکە سڤیلەکە دا. دواتریش ساڵی (١٩٤٩) لەجنێڤ لەسەر چوار خاڵی گرنگ رێککەوتن، ئەوانیش پارێزگاریکردنی: بریندارى شەڕ، دیل، شوێنە پیرۆزەکان، شوێنە مەدەنییەکان.

پرۆتۆکۆلێك بۆ قەدەغەکردنی بەکارهێنانی گازی ژەهراوی‌و ماددە بەکتریۆلۆژییەکان، کە بە ئامرازی شەڕی وەحشیگەرییانە دانران, لەجنێڤ واژۆکرا.

راهێنان

- لەکاتی هەر دوو جەنگی جیهانی و شەڕو پێکدادانەکانی دیدا، مافی تاکە کەس وەك پێویست دەپارێزرا؟
- کوشتارو پێشێلکارییەکان هەر سڤیلی دەگرتەوە؟
- بۆ راگرتنی کاولکاری‌و ئەو نارەواییانەی دژ بە شوێنە پیرۆزەکان دەکرێت, چی کرا؟
- جگە لەدەوڵەتە زیان لێکەوتووەکان لایەنی دی لەسەر نارەواییەکانی جەنگ هەڵیاندەدایە؟

تەوەری دووەم

قۆناغەکانی پاراستنی مافی مرۆڤ:

پاراستنی مافی مرۆڤ، بەپێی پەرەسەندنو بەرەو پێشەوە چوونی کۆمەڵی مرۆڤایەتی، ئەم قۆناغانەی بەخۆوە بینیوە: قۆناغی دابونەریت، قۆناغی یاسا، قۆناغی دەستووری، قۆناغی نێودەوڵەتی.

قۆناغی دابونەریت:

دەتوانین بڵێین، مافی مرۆڤ بە شێوەی نەریت لە ناو کۆمەڵدا هەبووە، ئەویش بەهۆی نەبوونی یاسای نوسراوەوە. لەبنەڕەتیشدا نەریت لە دوو بنەمای سەرەکی پێك دێت :

یەکەم: بنەمای ماددی, بریتییە لە دووبارە کردنەوە کردارێك یان نەکردنی کردارێك لە بوارێکی دیاریکراودا.

دووەم: بنەمای مەعنەوی, بریتییە لە باوەڕهێنان بە کردن یان نەکردنی کارێك کە پابەند بوون پێوەی پێویستە.

کۆن کۆمەڵ لەچەند خێزانێك پێکهاتبوو، بۆیە کامیان خاوەن دەسەڵاتو هێز بوایە، فرمانەکانی لای خەڵکەکە جێگای یاسای ئەمڕۆی گرتبۆوە.. ڕوودانی هەر گرفتێك لە کۆمەڵدا بەرەو رووی ئەو دەکرایەوەو ئەویش بڕیاری خۆی لەسەر دەداو ئیتر کەسیش بۆی نەبووە بەرهەڵستی بڕیارەکەی بکات.. دواتر ئەو خاوەن دەسەڵاتە لەهۆزو خێڵدا، ناوی سەرەك هۆزو خێڵی لێنرا.. دوای هاتنەکایەی کشتوکاڵو بەڕێوەبردنی هۆکارەکانی بەرهەمهێنان، خۆسەپێنەران بەپێی دابونەریت کۆمەڵەکەیان بەڕێوە دەبردو زیاتریش بیریان لە بەرژەوەندی خۆیان دەکردەوە وەك لە بەرژەوەندی خەڵکەکەی دی. بەو پێیە کۆمەڵی ئەو سەردەمە بە زەقی دوو چینی سەرەکی تیایدا سەری هەڵدا، ئەوانیش چینی کۆیلەو ئۆرستۆکرات بوون، یەکەمیان نزمترین و دووەمیان بەرزترین چین بوون. لەنێوان ئەم دوو چینەشدا کەمو زۆر چینی

دی سـەری هەڵـداوە، ئـەوانیش بـەپێی دوورو نزیکییـان لەدەسـەڵاتەوە جیاکراونەتەوە، وەك کەسێکی جەربەزەو لێهاتوو کـە هەڵسوڕێنەری کاریـان بووبێ یان لەڕێی ژنو ژنخوازییەوە بایەخیان پێدرابێ.

کەواتە قۆناغی دابونەریت قۆناغێکە تیایدا مافەکان لەڕێگای دابونەریتەوە پـارێزراونو هێـشتا یاسـای نوسـراو لـە ئـارادا نـەبووە، بـەڵام ئەمـەش وا ناگەیەنێت کە لەدوای هاتنە کایەی یاسای نوسراوەوە دابونەریت بـە تـەواوی ڕۆڵی نەمابێ، بگرە تا ئێستا لەهەندێ جێگا دابونەریت ڕۆڵی خۆی هەیـە لـەم بوارەدا.

لەم قۆناغەدا، گەر نەڵێین گشت مافەکان پێشێلکراون، ئەوا کەمترین مافی مرۆڤی تیا پـارێزراوە، چـونکە یەکبینـە مـاف بـۆ خـاوەنهێز بـووە. هـەر بـەو حوکمـە کۆمـەڵ لـەو کاتـەدا چـینایەتییەکی زۆر ئاشـکرای پێـوە دیـاربووە. کۆیلەکان نزمترینو بێبەشترین چین بوون، ئەوانەش کە ئازاد بوونو سـیفەتی هاووڵاتیـان هـەبووە چـەند مافێکیـان هـەبووە، وەك: مـافی ژیـان، مـافی موڵکداری، مافی پێکەوەنانی خێزان، مافی کۆیلـەداری، بـەڵکو وەك نـەریتێك پارێزراونو پێـڕەو کـراون، هـەر بۆیـە پێـشێلکردنی ئـەم مافانـە زۆر ئاسـانو ئاسایی بووە. دواتر بەهۆی بەرەو پێشـچوونی مـەدەنیتیو بەدروسـت بـوونی دەوڵـەتو بـەرفراوانبوونی کۆمـەڵو داهێنـانی تۆمـارکردن، نووسـین بەشێوەیەکی ساکارانە هاتە ئاراوە. پاشان یاسا سەری هەڵدا کە دابو نەریت بە یەکێك لە سەرچاوەکانی دەژمێردرێت.

راهێنان

- مەبەست لەدابونەریت چییە؟
- ئایا دابونەریت بە سەرچاوەیەك لەسەرچاوەكانی یاسا دەژمێردرێت؟ دەكرێ نموونەیەك لەو ڕووەوە بزانین؟
- ئایا مرۆڤ هەر لە كۆنەوە یاسای نووسراوی هەبووە؟ ئەگەر نەیبووە بۆچی؟
- ئایا كۆمەڵە سەرەتاییەكان بە چ شێوەیەك بەڕێوەچوون؟
- ئایا دابونەریت توانیوێتی بە شێوەیەكی دادپەروەرانە مافی مرۆڤ بپارێزێ؟
- بەو پێیە كۆمەڵی ئەو سەردەمە چۆن كۆمەڵێك بووە؟ مەبەست ئەوەیە "فرە چین بووە یان چۆن؟"

قۆناغی یاسا:

بـە بـەرەو پێشـچوونی مـەدەنیتی و، پێکهـاتنی دەوڵـەت، یاسـا لەلایـەن دەوڵەتـەوە دانـراو بـە یاسـا نووسـراوەکانیش ناسـرا. سـەرەتا دانـانی یاسـا رووکەشـبوو، چـونکە دەسـتکاری دابونەریتـە کۆنـەکان نـەدەکرا تـەنیا دەنووسـرانەوە. بـەوەش وای لێهـات کـە بـەپێی حوکمـەکان خەڵکەکـە ببەستنەوە. یاسای حامورابی لە عێراقو یاساکانی صولون لە یۆنانو یاسـای دوازدە لەوحەکەی رۆمانییـەکان نموونـەی ئـەو جۆرە یاسـایانەن. حـامورابی کەنزیکەی دوو هەزار ساڵ پێش زایـین پاشـای بابـل بـووە، یاسـاکەی لەسـەر بـەرد نەخـشێنراوەو بەیاسـایەکی کـۆن دادەنـرێ. ئـەو یاسـایە نوسـینەوەی دابونەریتە باوەکانی سەردەمی خۆی بووەو باس لـە مەسـەلەکانی: سـزادان، دەسـتکەوتەکانی (ئیمتیـازات) کاربەدەسـتان، گرێبەسـتی کـڕینو فرۆشـتن، گواسـتنەوەی کەلوپـەل، وەکالـەت، قـەرز، دەستبەسـەرداگرتن، مەسـەلەی کۆیلەداریو خێزانی کردووە.

دەرکـەوتنو جێبـەجێکردنی یاسـا هـەنگاوێکی گـرنگ بـوو لـە رووی دیاریکردنو پشتگیریکردنی مافی مرۆڤ، ئەگەر لە سەرەتاشدا بـە شـێوەیەکی سادە بوبێت بـەڵام لـە گەشـەکردنێکی بەردەوامـدا بـووە تـا گەیـشتۆتە ئـەو ئاستەی کە ئێستا تیایەتی.

راهێنان

- بە پەیدابوونی نووسینو فراوانبوونو گەشەکردنی کۆمەڵەکان دەبوا چ شتێك بۆ رێکخستن بکرایە؟
- ئەو پرۆگرامە چ ناوێکی بۆ دانرا؟
- حامورابی کێبووەو چیکردووە؟
- ئایا یاسای حامورابیو ئەو یاسایانەی تریش کـە لـەو کاتانـەدا بەدوایـدا هاتن، مافی مرۆڤیان بەچاکی دەپاراست؟

ئەگەر نا بۆچی؟

قۆناغی دەستووری:

لەپێناو زیاتر ڕێکخستنی پەیوەندییەکانی مرۆڤو کۆمەڵ، یاسا پەرەی سەندو دەستووری لێکەوتەوە، کە بەسەرچاوەی یاساکان دەژمێردرێت لە دەوڵەتداو لە کۆمەڵە بنەمایەکی یاسای گشتگیر پێکدێو جۆری سیستمی دەوڵەت دیاریدەکات، پسپۆڕێتی دەسەلأتەکانی (یاسادانان، جێبەجێکردن، دادوەری)و سەربەخۆبوونیی هەر یەکەیان و جیابوونەوەیان لە یەکتری، ئازادییەکانی تاکەکەسو ئەرکو مافیان، دەست نیشان دەکات.

هەر کۆمەڵێك دەوڵەتی هەبێ، جا قەبارەی دەوڵەتەکە هەرچەندێك بێ، بۆ ڕێکخستنی پێوەندییەکانی پێویستی بە ڕێساو یاسا دەبێ، هەر ئەوەش بووە هۆی سەرهەڵدانی زانستی دەستوور.. وشەی دەستور لە بنەڕەتدا وشەیەکی لاتینییە بە واتای فرمانی ئەباترەکان ڕۆما دبێت, لە زمانی ئینگلیزیو فەرەنسیشدا (**Constitution**)ی پێ دەوترێت. لە زمانی کوردیدا (دەستور)ی پێ دەگوترێو بە چەند جۆرێکیش پێناسەکراوە.

بەو پێیە پێوەندییەکی تەواو لە نێوان دەستوور و مافی مرۆڤدا هەیە، چونکە لە لایەك دەستوور سەرچاوەی یاساکانەو مافەکان دەستەبەر دەکات و دەیانپارێزێتو دەیانکاتە مافی دەستووری، لەلایەکی تریشەوە لە ناو یاساکاندا دەیانچەسپێنێت، کە ئەمیان وادەگەیەنێت پێشێلکردنی هەر یەکێك لەو مافانە، گەر دەستەلأتیش بیکات پێشێلکردنی دەستووری لێدەکەوێتەوە. هەر لەو چوارچێوەیەشدا لە زۆربەی ولأتاندا مەرجێکی دەستووری وا دادەنێن تا لەکاتی گۆڕانکاریکردن و چاککردنی بەندەکانی دەستووردا بەهیچ شێوەیەك دەستکاری ئەو مافانە نەکرێت و لێیان کەم نەکرێتەوە.

هەر لە هەمان بواردا، لە ولأتاندا دادگایەکی بالا بە ناوی "دادگای بالای دەستوور"ەوە، هەیە, ئەو دادگایە چاودێری جێبەجێکردنی دەستوور و پاراستنی ئەو مافانە دەکات کە تیایدا هاتوون، دەسەلأتی هەڵوەشانەوەو

پوچەڵکردنەوەی هەر یاساو ڕێساو هەڵسوکەوتێکیشی هەیە کە بە پێچەوانەیانەوە بێت.

دەستوری خاوەنی چەند گرنگییەکە, لەوانە:

١- دانانی سنورێك بۆ دەسەڵاتەکان (یاسا دانان, جێبەجێکردن, دادوەریی)و جیاکردنەوەیان لە یەکتری.

٢- دەستور سەرچاوەیەکە بۆ سەرجەم یاساکان.

٣- دیاریکردنی دەسەڵاتی هەریەك لەو دەسەڵاتانەی سەرەوە.

٤- دەستور زامنێکی یاساییە بۆ ئازادییە گشتییەکانو مافەکانی تاکە کەس.

٥- دەستور زامنی بەشداربوونی هەموو کۆمەڵە سیاسییەکان دەکات لە بەڕێوەبردنی دەوڵەتدا.

لەبەرئەوەی بەندەکانی دەستوور لەدەوڵەتدا، خاوەن پیرۆزییو گرنگییەکی گەورەن، پێویستە بەجۆرێك دابڕێژرێت کە زۆرینەی مافەکان مسۆگەر بکات و ببێتە پاڵپشتێکی گەورە بۆچەسپاندنیان، ئەوەش وا دەکات دڵنیاییو ئارامیی لای کۆمەڵ دروستبێت و، تاکی کۆمەڵیش ترسی زەوتکردنی مافەکانی لەلایەن دەسەڵاتەوە بڕەوێتەوە.

ڕاهێنان

- ئێستا هەر دەوڵەتەو یاسایەکی بنەڕەتیخۆی هەیە، بەو یاسا بنەڕەتییە دەڵێن چی؟

- ئەو دەستوورە کە دەبێتە کۆڵەکەی بەڕێوەبردنی دەوڵەت، بەو یاسایانە دەتوانێ چی بەدی بێنێ؟

- هەموو دەوڵەتەکان پێڕەوی دەستوورەکەی خۆیان دەکەن؟

- دەوڵەتێك دەستوورەکەی پێڕەوبکاتو ڕێزی لێبگرێت، چۆن دەوڵەتێکە؟

- بڵێی دەستوور لەیەکەمجارەوە بەو جۆرەبووبێ کەباسی لێوەکرا؟ واتە دەسەڵاتداران پابەندی بووبن؟

- قۆناغی دەستوورو قۆناغی یاسا کامیان بە پێشکەوتووتر دادەنرێت؟ بۆچی؟

- دەستوور لەلایەن دەوڵەتەوە دابنرێت باشە؟ یان لەلایەن نوێنەرانی هەڵبژێردراوی گەلەوە؟

- گرنگترین ماف لەدەستووردا کامەیە؟

قۆناغی نێودەوڵەتی:

ئەگەر مافی مرۆڤ لەقۆناغی دەستووریداو لە بەندە دەستووریەکاندا جێگەی کرابێتەوە ئەوا لەم قۆناغەدا لە رێگەی چەندین پەیماننامەو رێکەوتنامەی نێودەوڵەتییەوە واژۆکێکی[1] نێودەوڵەتیی پێدەبەخشرێ, سنووری دەوڵەتان دەشکێنێو چەمکێکی نێودەوڵەتی لەخۆدەگرێت.

لەم قۆناغەدا چەندین کۆبوونەوەو کۆنفرانس لە نێوان وڵاتاندا بەسترا، هەندێکیان بۆچارەسەری کێشەو گرفتەکانی نێوانیانو هەندێکی تریشیان بۆ جێگیرکردنی یاسا نێودەوڵەتییەکانو ئیمزاکردنی رێکەتننامەکانی تایبەت بە مافی مرۆڤ، لەوانە: واژۆکردنی پەیماننامەیەك بۆ نەهێشتنی کۆیلایەتی، نەهێشتنی بازرگانی کردن بە ماددە بێهۆشکەرەکان، مافی کەمینە چەوساوەکان، رێکەوتننامەی تایبەت بەمافە مەدەنیو سیاسییەکان، پارێزگاریکردنی موڵکداریێتی پیشەسازیو ئەدەبیو هونەریی، بەگژاچوونەوەی جیاوازیکردن بە هۆی رەگەزەوە، جیاوازیی ژنان... هتد.

هەروەها پاش نەمانی کۆمەڵەی گەلان, رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان ساڵی (١٩٤٥) وەك رێکخراوێکی نێودەوڵەتی دامەزرا, کە سەرکەوتووانە توانیویەتی تا ئاستێکی باش برەو بە مەسەلەکانی ماف مرۆڤ بداو لە رێگەی کارکردنیەوە پرنسیپەکانی ماف مرۆڤ بچەسپێنێت.

---

(١) واته تصديق

تەوەری سێیەم

نەتەوەیەکگرتووەکان و مافی مرۆڤ:

پاش هەڵگیرسانی جەنگی دووەمی جیهانییو شکستهێنانی کۆمەڵەی گەلان لە پاراستنی ئاشتیی جیهانییو پێکهێنانی پەیوەندییەکی ئاساییو دوور لە جەنگ لە نێوان دەوڵەتاندا, بۆ یەکەمجار (فرانکلین د. روزفیلت)ی سەرۆکی ئەمەریکا، ناوی نەتەوە یەکگرتووەکانی هێنا لەو راگەیاندنەی کە تێیدا ٢٦ حکومەت بەڵێنیاندا بەردەوامبن لە بەگژاچوونەوەی هێزەکانی "میحوەر".

کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان

کاتێك کۆنگرەی نەتەوەیەکگرتووەکان کە لە (٢٥ – ٢٦ نیسانی (١٩٤٥) لە سانفرانسیسکۆ بەسترا، (٥٠) دەوڵەت بەشداریان لە دانانی میساقەکەیدا کرد، ئەویش بەپێی ئەو پێشنیازانەی نوێنەرانی یەکێتی شۆرەوی و چین و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، لە ئابی (١٩٤٤)دا کردبویان. لە رۆژی (٢٦)ی حوزەیرانی (١٩٤٥)دا، هەر (٥٠) دەوڵەتەکەو پۆڵەندا، کە نوێنەری لە کۆنگرەی دامەزراندندا نەبوو، واژۆیانکرد، بەو پێیە بوونە (٥١) دەوڵەت..

قەوارەی نەتەوە یەکگرتووەکان، رۆژی ٢٤ی تشرینی یەکەمی (١٩٤٥) بە رەسمی ناسرا، ئەویش دوای ئەوەی هەریەك لە" یەکێتی شۆرەوی و چین و فەرەنساو ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو زۆربەی وڵاتەکانی تریش واژۆی خۆیان لەسەردانا..

لـه پێـشەكی بڕوانامەكەیـدا كـە بـە دەسـتووری نەتـەوە یـەكگرتووەكان دەناسرێت هاتووە: "ئێمەی گـەلانو نەتـەوە یـەكگرتووەكان بـەڵێن دەدەیـن نەوەكانی داهاتوو لە جەنگو كارەساتەكانی بپـارێزین، لـە هـەمان بواریـشدا پەیمان نویێ دەكەینەوەو باوەڕبوونمان بە مافەكانو بـەوەی كـە پیـاو و ژنو نەتەوە، بە گەورەو بچووكیانەوە، مافی یەكسانو چونیەكیان هەیە".

ساڵانەش لە (٢٤)ی تشرینی یەكەمـدا، بـەو بۆنەیـەوە لـە هـەموو دونیـادا ئاهــەنگ ســازدەكرێ.. ئێـستا ژمـارەی ئەنـدامانی نەتــەوە یــەكگرتوەكان گەیشتۆتە (١٩١) دەوڵەت..[١]

ئەم ڕێكخراوە نێودەوڵەتییە، لەپاڵ چەندین ئامانجی خۆیدا، دوو ئامـانجی سەرەكی هەیە:

١ـ ئاشتییەك، لەسەر بنەمای یەكسانی نێوان گەلانو مافی چارەنووسیان بنیات بنرێ.

٢ـ بێ جیاوازیكردنی" ڕەگەز، زمان، ئایین, ڕەنگ یان نەتەوە، مافی مرۆڤ بچەسپێنرێ.

نەتــەوە یــەكگرتووەكان لــە (١٩٤٨/١٢/١٠)دا، جاڕنامــەی جیهــانی مــافی مرۆڤی، لە (٣٠) بەندا ڕاگەیاند، كە ئەم مافانەی لەخۆ گرتبوو: (مافی ژیان، سەربەستی، سەلامەتی كەسێتی، یەكسانی لەبەردەم یاسا، دووركەوتنەوە لە گرتنــی هەڕەمەكیانــە، دادگــاییكردنی ئاشــكرا، ئــازادی هاتوچــۆكردن، مــافی پەنابەردنە بەر هەر وڵاتێك، مافی ڕەگەزنامە، هاوسەرێتی، موڵكـداری، مـافی رادەربڕین، بەشداربوون لەبەڕێوەبردنی وڵات، ئازادی دەنگدانو خۆپـاڵاوتن).

ساڵی (١٩٤٩) لەشـاری جنـێڤ ڕێككەوتننامەیـەكی تایبـەت بـە چـۆنیەتی پاراستنی مافی مرۆڤ لە كاتی جەنگدا واژۆ كرا كـە گـرنگترین خاڵـەكانی بـریتی بوون لەپارێزگاریكردنی" برینـداری شـەڕ، دیـل، شـوێنە پیرۆزەكـانو شـوێنە

---

(١) خوێندكاری بەڕێز, بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: (**www.un.org**).

مەدەنییەکان، ئەم خاڵانە پاش دەستکاریکردنی ڕێککەوتننامەی (لاهای)ی ساڵی (١٨٩٩)هات ، کە بەندە بە پارێزگاریکردنی مافی مرۆڤ، لەکاتی شەڕوشۆڕداو باس لەپارێزگاریکردنی دیلو زامداران دەکات.

دواتریش لە ساڵی (١٩٥٥- ١٩٦٦)، ئەندامانی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان ئاڵوگۆڕی بیروڕاو لێکۆڵینەوەی تێروتەسەلیان لەمەڕ مافە مەدەنیو سیاسییو ڕۆشنبیرییو کۆمەڵایەتییەکان کرد، تا لە ١٩٦٦/١٢/١٦دا دوو ڕێکەوتننامەی جیاوازو پرۆتۆکۆلێکی ئارەزوومەندانەیان ڕاگەیاند، ڕێکەوتننامەی یەکەم تایبەتە بەمافە مەدەنیو سیاسییەکانو لە (٥٣) بەند پێکهاتووەو، (١٢٤) دەوڵەت واژۆیان کردووەو پابەندێتی خۆشیان پێوەی ڕاگەیاندووە... ئەم ڕێککەوتننامەیە بانگهێشتی وڵاتان دەکات بۆ دانانی ڕێوشوێنی گونجاو لەپێناو پاراستنی ئەو کەمایەتییە نەتەوەییو ئایینیو ڕەگەزییانەی، لەچوارچێوەی وڵاتەکانیاندا دەژین. بەپێی چەند بەندێکی ڕێککەوتننامەکە، نەتەوەیەکگرتووەکان "کۆمیتەی مافی مرۆڤ"ی بۆ چاودێریو جێبەجێکردنی ڕێکەوتننامەکە پێکهێناوەو وەرگرتنی سکاڵای هاوڵاتیانی ئەو دەوڵەتانەی کە ڕێککەوتننامەکەو پرۆتۆکۆلە ئیختیارییەکەیان واژۆکردووە، پێسپێردراوە..

دووەم ڕێکەوتنامە، تایبەتە بەمافە ئابورییو کۆمەڵایەتییو ڕۆشنبیرییەکان، لە دیباجەیەکو (٣١) بەند پێکهاتووە، کە باس لە (مافی کارکردنو ئاستی باشی گوزەران، دادوەری لەدەستکەوتنی کاردا، مافی خێزان و منداڵ لەڕووی پاراستنو پەروەردەو فێرکردن.....هتد) دەکات.

نەتەوە یەکگرتووەکان دەستەبەرکردن بەجێهێنانی ماڤی مرۆڤو ئازادییە بنەڕەتییەکانی، وەك ئامانجێکی سەرەکی دیاریکردووە. وڵاتان بە دەستەبەرکردنو پاراستنیانەوە، پابەند دەکات.

نەتەوە یەکگرتووەکان چەندین دەزگای تایبەتی بۆ بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی هەیە, کە بریتین لە:

أ- ئەنجومەنی ئاسایش.

ب- کۆمەڵەی گشتیی.

ج- ئەنجومەنی ئابووریی‌و کۆمەڵایەتی.

هـ- دادگای دادی نێودەوڵەتی.

ز- رێکخراوی کاری نێودەوڵەتی.

د- ئەنجومەنی راسپاردەکان (مجلس الوصایا).

کە کۆمەڵێك لیژنەیان هەیە، بریتین لە:

لیژنەی گەشەپێدانی بەردەوام، لیژنەی مافی مرۆڤ، لیژنەی گەشەپێدانی کۆمەڵایەتی، لیژنەی پێگەیاندنی ژنان، لیژنەی نەهێشتنی تاوان‌و دادپەروەریی جیهانیی، لیژنەی زانستی‌و تەکنەلۆژیاو لیژنەی کۆمەڵە مرۆییەکان.

بۆ چەسپاندنی بنەماکانی مافی مرۆڤ نەتەوە یەکگرتووەکان بە چەند ئاراستەیەك کاردەکات:

یەکەم: بڵاوکردنەوەی راگەیاندن‌و بنەماو راسپاردەکانی مافی مرۆڤ، بۆ نموونە:

* جاڕی جیهانیی مافی مرۆڤ (١٩٤٨).
* راگەیاندنی مافی منداڵ (١٩٥٩).
* راگەیاندنی سەربەخۆییدان بە گەلان (١٩٦٠).
* راگەیاندنی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ لەناوبردنی جیاوازیکردن (١٩٦٣).
* راگەیاندنی لەناوبردنی جیاوازیکردن دژی ژن (١٩٦٧).
* راگەیاندنی لەناوبردنی برسێتی (١٩٧٤).
* راگەیاندنی مافی گەشەکردن (١٩٨٦).
* راگەیاندنی پاراستنی کەمینەکان (١٩٩٢).
* راگەیاندنی کۆنگرەی نێودەوڵەتی بۆ لەناوبردنی توندڕەویی‌و جیاوازیکردن (٢٠٠١).

دووەم: دارشتن‌و پەسەندکردنی چەندین پەیماننامەو ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتی بواری مافی مرۆڤ، کە وڵاتان دەبێت بە واژۆو پەسەندکردنیان لەناو دەستووروو یاساکانیاندا شوێنیان بکەنەوە, لەوانە:

* ڕێککەوتننامەی لەناوبردنی کۆمەڵکوژی (١٩٤٨).
* ڕێککەوتننامەی ژنێف (١٩٤٩).
* ڕێککەوتننامەی قەدەغەکردنی بازرگانیکردن بە مرۆڤ (١٩٤٩).
* ڕێککەوتننامەی مافی سیاسی ژن (١٩٥٢).
* ڕێککەوتننامەی مافە مەدەنیی‌و سیاسییەکان (١٩٦٦).
* ڕێککەوتننامەی مافی ئابووریی‌و رۆشنبیریی‌و کۆمەڵایەتییەکان (١٩٦٦).

لە ئاستی هەرێمایەتی‌و ناوچەیی بواری مافی مرۆڤدا، گەشەکردنێکی بەرچاوی هەیە, چەندین پەیماننامەی هەرێمایەتی‌و کیشوەری کاردەکەن بۆ پاراستنی دەستەبەرکردنی مافی مرۆڤ، وەك: هەردوو ڕێککەوتننامەی ئەوروپا و ئەمەریکا بۆ مافی مرۆڤ.

نەتەوە یەکگرتوەکان وەك ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی ڕۆڵی گەورەی لە بەنێودەوڵەتیکردنی مافەکانی مرۆڤ هەبوو، لە ڕێگەی ڕێکخستن‌و ئامادەکردنی ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتیەکانی تایبەت بەم بوارەو پێکهێنانی دەزگای تایبەت بە چاودێریکردنی مافی مرۆڤ لە گشت ناوچەکانی جیهاندا.

سێیەم: سەرپەرشتی کردنی هێزی ئاشتی پارێزو دەستتێوەردان لە کاروباری ناوخۆی دەوڵەتەکان لە کاتی پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤدا:

پاش ئەو گۆڕانکارییە گەورانەی کە لە بواری پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا هاتە کایەوە نەتەوە یەکگرتووەکان توانی سەرکەوتووانە سەرپەرشتی هێزی ئاشتی پارێز بکات لە چەندین دەوڵەتی جیادا بە مەبەستی نەهێشتنی جەنگو پاراستنی خەڵکانی مەدەنی لە دەستدرێژیی‌و پێشێلکردنی مافەکانیان, هەروەها لە کاتی پێشێلکردنی ترسناکی مافەکانی مرۆڤ نەتەوە یەکگرتووەکان ڕێگەی بە خۆی داوە کە دەست وەربدات لە

کاروبـاری نـاوخۆی دەوڵـەتان تەنانـەت ئەگـەر پێویستیـشی کـرد هێـز بـەکاربهێنێت بـۆ راگـرتنی پێـشێلکارییەکان, وەك بڕیـاری (٦٨٨)ی سـاڵی (١٩٩١)ی تایبەت بە عێراق.

تەوەرەی چوارەم

خەسڵەتەکانی مافی مرۆڤ:

ماف مرۆڤ چەند خەسڵەتێکی دیاریکراوی هەیە. ئەمانەی لای خوارەوە دیارترین خەسڵەتەکانی مافی مرۆڤن:

١- مافی مرۆڤ ناکڕدرێتو نافرۆشرێت، خەڵاتێکیش نییە کەسێك بەخشیبێتی، بەڵکو مولْکی مرۆڤایەتییە بە خەسڵەتی مرۆڤبوونیانەوە بەندە، مافی مرۆڤ بۆ هەموو کەسێك مافێکی رەسەنەو پێوەی لکاوە.

٢- مافی مرۆڤ خۆی لە خۆیدا مافی هەموو کەسێکە بێگوێدانە " ڕەنگ، ڕەچەڵەك، ئایین، ڕەگەز، بیروڕای سیاسی یان بنەچەی کۆمەڵایەتی... هتد. ئێمە هەموو بە سەربەستیو یەکسانیو چوونیەك لە شکۆمەندیو مافدا لەدایکبووین، لەم راستییەشەوە کەواتە مافی مرۆڤ لە شێوەو ناوەرۆکدا مافێکی جیهانییە.

٣- نابێ بەهیچ جۆرێك لە مافی مرۆڤ کەمبکرێتەوە، چونکە کەس بۆی نییە لەبەر هەر هۆیەکبێ کەسێکی دی لەومافانە بێبەشکات، تەنانەت ئەگەر یاسای ولاتێکیش دان بەومافانەدا نەنێو پێشێلیکات، لە نرخی کەم ناکاتەوە. پێشێلکردنی مافەکان، نەبوونیان ناگەیەنێ.

٤- مافی مرۆڤ یەك یەکەیەو بەشبەش ناکرێ، چونکە مافی مرۆڤ گەر مافی مەدەنیبێ یان سیاسی یان مافی ئابووریو کۆمەڵایەتی, هەموویان پێکەوە یەك یەکە پێکدەهێنن.

٥- مافی مرۆڤ یەکبینە لەبەرەوپێشچووندایەو بە مرۆڤێتی مرۆڤەوە بەندە، چونکە پێویستی مرۆڤ لە رووی مادیو مەعنەوییەوە لە پەرەسەندنی بەردەوامدایە، ئەوەش وا دەگەیەنێ کە ئەركو مافەکانیشی لە پەرەسەندندابێو ببێتە فاکتەرێك بۆ پۆلێنکردنی چەندین مافی تر. دەکرێ بڵێین: مافی مرۆڤ کۆلکەی هاوبەشی کۆمەڵو شارستانیەتە جۆراوجۆرەکانە.

٦- فێرکردنی مافی مرۆڤ کارێکی زۆر گرنگە، چونکە بەشێوەیەکی سەرەکی رۆڵی لە یەکتربوردنو دادوەریی ناو کۆمەڵو دامەزراوەکان بە گشتیی دەبینێ.

٧- مافی مرۆڤ وەك خۆی نامێنێتەوە ، بەردەوام لەپەرەسەندندایە ، تەنانەت گەیشتووە بەوەی کە تەنیا بایەخ بە مافی تاك نەدات، بەڵکو مافی ئابووریو کۆمەلایەتیش بگرێتەوە، کە بەوەچەی دووەم دەناسرێ. مافی کۆمەڵیش، وەك مافی گەشەکردنو پەرەسەندنو کەشو هەوای خاوێنو ئاشتی جیهان، وەچەی سێیەمە.

٨- مافەکانی مرۆڤ پێوەندییەکی توندو تۆڵ پێکیانەوە گرێدەدا، بە جۆرێك پێشخستنی هەرکام لەمافەکان لەسەر حسابی یەکێکی دییان مەحاڵبێ. مافی مرۆڤ، جا چ مەدەنییو سیاسییەکانی، یان ئابوورییو کۆمەلایەتییو رۆشنبیرییەکانبێ، مافگەلێکی یەکسانو مەحاڵە لەیەکدی جیابکرێنەوەو دەوڵەتانیش بەپێی یاسا دەبێ کارێك بکەن هاولاتییەکانیان بە مسۆگەری چێژ لەمافەکانی خۆیان وەرگرن. راستیی ئەوەش کە مافی مرۆڤ یەك یەکەی لێکدانەبڕاوە، نەتەوە یەکگرتووەکان یەکبینە، لە رێی ئەو ئەرکە جۆراوجۆرانەیەوە شتەکان یەکلادەکاتەوە کە پێوەندبێ بەمافی مرۆڤەوە، بگرە لەو رووەوە جەخت لەسەر ئەوە دەکرێ، کە بەڵگەنامەیەکی مافی مرۆڤ نییە یەك یەکەیی و پێکەوەگرێدانی مافی مرۆڤ یەکلا نەکاتەوە. لە راگەیاندنی کۆنگرەی جیهانی مافی مرۆڤدا کە لە لەماوەی (١٤- ٢٥)ی حوزەیرانی (١٩٩٣)دا لە "ڤیەنا" بەسترا، هاتووە: "گشت مافەکانی مرۆڤ یەك یەکەی پێکەوە گرێدراو و لکاوەو لە یەکدی جیاناکرێنەوە.

بەشی دووەم

پۆلێنکردنی مافەکانی مرۆڤ

پۆلێنکردنی مافەکانی مرۆڤ

لەبەرئەوەی مرۆڤ جەمسەری هەموو مافەکانەو سەرجەمی ئەو مافانەش لەپێناو بەرژەوەندی ئەودایەو بە پێوەرەێکیش کە مافی مرۆڤ لە قۆناغی گەشە سەندندا، بە چەندین قۆناغی جیاوازدا تێپەریوەو لەگەڵ ئایدۆلۆژیاو بیرە جیاوازەکاندا ڕێچکەی بەستووە. کەوتۆتە ژێر کاریگەریی سیاسیی‌و ئابووریی‌و یاسایی‌و ئایینی‌و کۆمەڵایەتی‌و بیرو باوەڕەوە، بۆیە چەندین جۆر کۆمەڵە مافی بۆ دەستەبەرو گەلاڵە کراوە، کە هەریەکە پێکهاتەو سیمای تایبەتی خۆی هەیە، ئەوانیش پێکەوە، مافی مرۆڤ پێکدەهێنن، ئەو مافی مرۆڤەی پێوەری بنەڕەتی ژیانی گونجاوو مەدەنییەو ئامانجی هەر پێشکەوتنێکی کۆمەڵایەتیشە.

لەو گۆشە نیگایەوە مافی مرۆڤ بە چەندین شێوازو جۆر پۆلێن کراوە، لێرەدا تەنیا مافە مەدەنی و سیاسیی و کۆمەڵایەتی‌و ئابوریی‌و رۆشنبیرییەکان دەخەینە ڕوو.

تەوەری یەکەم

مافە مەدەنیو سیاسییەکان :

ئەو جۆرە مافانەن کە بە مافە کلاسیکییەکان ناسراون، بە چوارچێوەی دەستەبەرکردنی ئازادیو مافی تاکو ڕێگرتن لە دەستێوەردانی حکومەتو چالاکییەکانی مرۆڤ دەخولێنەوە. بەهۆی گرنگیو کاریگەرێتیان لە بنیاتنانی مرۆڤو پێکهێنانی کۆمەڵی مەدەنی، لە چەندین پەیماننامەو ڕێکەوتننامەی نێودەوڵەتیدا، شوێنیان بۆ کراوەتەوەو پێگەی جیهانیو نێو دەوڵەتیان بۆ دیاریکراوە، پەیماننامەی مافە مەدەنیو سیاسییەکانی ساڵی (١٩٦٦) کە لەلایەن نەتەوەیەکگرتووەکانەوە پەسەندکرا، گرنگترینی ئەو پەیماننامانەیە، کە دەبێ دەوڵەتان جێبەجێی بکەنو لەم ڕێگەیانەی خوارێشەوە پابەندیبن:

أ- ئەنجامدانی چاکسازی یاساییو دەستووری.

ب- ڕەخساندنی زەمینەیەك بۆ مرۆڤ تا سکاڵاو شکات رابگەیەنێ، تەنانەت گەر پێشێلکارو شکاتلێکراو دەوڵەتو دەزگاکانیشیبن. لێکۆڵینەوەو بینینی سکاڵاکانیش، دەزگایەکی دادوەریی گونجاوو یاسایی دادپەروەری وایان بۆ زامنو مسۆگەربکرێ، تا هەر بڕیارێکی دادگا کە لە بەرژەوەندی سکاڵاکەر دەربچێت، جێبەجێبکات.

دەگونجێ لێرەدا ئاماژە بۆ هێڵە گشتییەکانی ئەو مافانە بکرێت :

١- مافی گەلو نەتەوەکان لەدیاریکردنی چارەنوسو کەڵك بینین لە بەکارهێنانی ئازادانەی سەروەتو سامانە سروشتییەکان.

٢- مافی ژیان، دەبێت لە ڕێی یاساوە بپارێزرێتو کەسیشی لێبێبەش نەکرێت.

٣- قەدەغەکردنی ئەشکەنجەو ئازارگەیاندن بە جەستەی مرۆڤ، سزای قورس و کەرامەتشکێنی بەرەوڕوو نەکرێتەوە.

٤- قەدەغەکردنی کۆیلەیەتیو کارپێکردنی ناڕەوا بە مرۆڤ.

٥- پاراستنی باری ئاسایشی کەسێتی مرۆڤ و قەدەغەکردنی گرتنی نارەوا.

٦- لەبەردەم یاساو دەسەلاتی دادوەریدا یەکسانبن .

٧- ئازادی بیرو راو ئایین.

٨- پێکهێنانی کۆمەڵەو ڕێکخراوە سیاسییەکانو بە ئەندامبوون تیایاندا .

٩- مافی خێزانو هاوسەرگرتن.

ئەم مافانەی خوارەوە نموونەی چەند مافێکی سیاسیانەن:

یەکەم: مافی دروستکردنی کۆمەڵەو ڕێکخراوە سیاسییەکان:

مافی رادەربڕین یەکێکە لە مافە بنەڕەتییەکانی مرۆڤ، پێوەرێکە لە پێوەرەکانی دیموکراتیانەی هەر سیستمێکی سیاسی. مافی رادەربڕین بە تەنها ئامانج نییە، بەڵکو هۆکارێکە، لە پێناو بەرژەوەندییە گشتییەکاندا، هەوڵ بۆ چارەسەری کۆمەڵ و دەزگاو دەربڕینی جیاوازو پەرەپێسەندنیان و گەشەپێدانیان دەدات، چونکە مافی رادەربڕین بانگەشەکردن نییە، بەڵکو مەرجێکی هێنانەدی کۆمەڵی ئازادە. ئەگەر بواری ئاسان بۆ وەرگرتنی زۆرترین زانیاری نەڕەخسابێ ئەوا مافی رادەربڕینیش نابێ. دەبێ شتێك بزانیت، واتە زانیاریت لابێت تا باری سەرنجو رایەکی وات لا گەڵاڵەکات کە ئامانجەکەی بەرژەوەندی گشتیو بەرزکردنەوەی ئاستی کۆمەڵ بێت، ئینجا لە بارەیەوە بدوێیت. مافی ئازادی بیرورا سێ ئاست دەگرێتەوە: گەڕان بەدوای ڕاستی، کۆکردنەوەی زانیاری لەبارەیەوە، بیرکردنەوەو بەئەقڵکردن تا بگەیتە ئەنجامو ئینجا راکەت دەربڕی.

دەکرێت بڵێین ئازادی رادەربرین دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی کارێکی دیکە ئەویش لە دروستبوونی کۆمەڵەو ڕێکخراوە سیاسییەکاندا بەدیاردەکەوێت. بۆیە پێویستە مرۆڤ ئارەزوومەندانە ئەو کۆمەڵو ڕێکخراوە سیاسیانە هەڵبژێرێ کەخۆی مەبەستێتی، بەپێچەوانەی هەندێ لەوڕێکخراوە

سیاسیانەی لەولاتێکدا دەسەلات دەگرنە دەست، بەچەندین ڕێگەی نادروست خەڵکی ناچار دەکەن بچنە ناو ڕێکخستنەکانیانەوە.

ئازادی بە مانا فراوانەکەی زۆر لایەن دەگرێتەوە، یەکێك لەو لایەنانە، مافی دامەزراندنی کۆمەڵەو ڕێکخراوە سیاسییەکانە. کۆمەڵەو ڕێکخراوە سیاسییەکان لە پێناو بە ئەنجامگەیاندنی چالاکی سیاسیانەی پەیوەست بە کێشە سیاسییەکان دێتەکایەوە. ئاشکرایە، زۆربەی ولاتانی دونیا فرە نەتەوەو ئایینو چینن ومرۆڤەکانیان خاوەنی بیروڕای جیاوازن ، بۆیە دەشێ خەڵکانی سەر بە هەر یەکێکیان کۆمەڵەو ڕێکخراوی سیاسیی تایبەت بە خۆیان هەبێ.

راهێنان

ـ مەبەست لەکۆمەڵەو ڕێکخراوە سیاسییەکان چییە؟

– ئایا کۆمەڵەیەك یان ڕێکخراوێکی سیاسی بە تەنیا کەسێك دادەمەزرێنرێ؟

ـ ئایا یاسایەکی دیاریکراو بۆ دامەزراندنی کۆمەڵەو ڕێکخراوە سیاسییەکان هەیە؟

ـ دەکرێ نەتەوەیەك، ئاینێك یان چینێك، زیاتر لە ڕێکخراوێکی سیاسی هەبێت؟

ـ دەشێ یاسا ڕێگا بە دامەزراندنی ڕێکخراوێکی سیاسی وا بدات، کە کوشتنو کاولکاریو شەڕو ئاژاوە بەرپاکات، یان پروپاگاندە بۆ مەبەستێکی لەو بابەتە بکات؟

دووەم: مافی هەڵبژاردن

گشت دەسەڵاتدارانی دنیا، سیستمی بەڕێوەبردنیان هەرچۆنێك بێ، دان بەوەدا دەنێن کە: " گەل سەرچاوەی دەسەڵاتە". پێشتر کە ڕێژەی دانیشتوانی شارێك یان ناوچەیەك بە ڕادەی ئێستا نەبوو، بۆنموونە لەیۆنانی کۆن لەشوێنێکی ئەسینای پایتەختدا، هەموو ئەو کەسانەی بۆ دەنگدان دیاریدەکران کۆدەکرانەوەو سەبارەت بە کێشەی پێوەند بە شارەکەیان ڕایان وەردەگیرا. بەڵام لەم سەردەمەی ئەمڕۆدا، کە هەم ژمارەی دانیشتوانو هەم ژمارەی دەنگدەران زیادبووەو بەردەوام لەزیادبوونیشدایەو هەم بەرینی مەودای دەسەڵات هێندە زۆربووە کۆکردنەوەی ئەو دانیشتوانەو یەکلاکردنەوەی کێشەکەو بڕیاردانیو زانینی

بەشداپکردن لەهەڵبژاردن مافێکی ئاسایی هەموو هاووڵاتیانە

خواستەکەیان، مەحاڵبێ، بۆیە هەر وڵاتەو بە گوێرەی یاساو دەستوورو ژمارەی دانیشتوانەکەی، بۆ هەر چەند هەزار کەسێك نوێنەرێك دیاریدەکات. پێشتر سەرۆك هۆز یان شای وڵات نوێنەرەکانی دەستنیشان دەکردو کەسیش بۆی نەبوو لە بڕیارەکەی دەرچێ. تا کار گەیشتە هەڵبژاردنی ئاشکراو دواتر بە ڕێگەی دەنگدانی نهێنی. سەرەتا لەزۆربەی وڵاتاندا تەنیا کەسانێکی دیاریکراو، کە پیاوماقوڵانیان پێدەوترا، مافی دەنگدانیان بووە.

دواتر بەهۆی پێشکەوتنی کۆمەڵو پەرەسەندنییەوە، لەزۆر ولاَتدا کۆمەڵەو ڕێکخراوی سیاسیو کۆمەلاَیەتیو ڕۆشنبیریی هاتە کایەوەو ئەو مافە بۆ سەرجەم نێرینەکانی ولاَت، کە لەتەمەنێکی دیاریکراودابن دەستەبەرکرا, تا ماوەیەکی زۆر مێینەی لێبێەشکرا. ئەگەرچی ئێستا لەزۆربەی ولاَتانی دونیادا ئەو مافە بۆ مێینەش دەستەبەرکراوە، بەلاَم هەوڵدان بۆ وەدەستهێنانی مافی دەنگدانو جیاوازایی نەکردنیان لەگەڵ نێرینەدا، لە سەراپای دونیادا بەردەوامەو کراوەتە ئەرکێکی سەرەکی زۆربەی ڕێکخراوە مرۆییو سیاسییەکان.

گەلێك لەزانایانی ئەم بوارە هەڵبژاردن بە مافێکی مەدەنیو سیاسیی هاوولاَتی دادەنێن کە سەربەستبێ لە بەکارهێنانیا، بەواتایەکی دی هەڵبژاردنو دەنگدان لەژێر هیچ جۆرە فشارێکدا نەبێو بە هیچ شێوەیەك زۆری تیادا بەکارنەهێنرێ.

سەبارەت بەهەڵبژاردن سێ تیۆر هەیە:

یەکەم: تیۆری مافی کەسیەتی..

بیریارانی ئەم ڕێبازە پێیان وایە هەڵبژاردن مافێکی تاکە کەسە, بە پێوەری هاولاَتێتی, مافی هاوولاَتیبوونی چونیەك دەستەبەردەکات, بۆیە نابێت کەسی لێبێبەش بکرێت واتە مافی هەڵبژاردن مافێکی ئارەزوومەندانەیە، بۆیە دەتوانێت بەشداریی بکات یان بەشداریی نەکات.

دووەم : تیۆری وەزیفی:

هەندێکی تر پێیان وایە هەڵبژاردن ئەرکە نەك ماف، ئەمەش وادەکات مرۆڤ ناچاربێت لەسەر بەشداربوون, لە هەمانکاتیشدا دەبێتە هۆیە بۆ سنوردارکردنی ئازادییەکان و بێبەشکردنی هاوولاَتیان لە ئازادیی مافی بەشداربوون یان بەشدار نەبوون.

سێیەم: تیۆری یاسایی:

بیریارانی ئەم تیورە پێیان وایە هەڵبژاردن دەسەڵاتێکی یاساییەو یاسا بۆ دەنگدەر مسۆگەردەکات و مەرجو شێوەو ڕێکخستنی بە یاسا دەکرێت . واتە بە دەسەڵاتکردنی یاسای هەڵبژاردنە. هەڵبژاردن لە بەرژەوەندی کۆمەڵ، نەك تاك، دادەنێ. ناوەرۆكو مەرجەکانی بەکارهێنانی بەپێی یاساو بەشێوەیەکی یەکسان بۆ سەرجەم دەنگدەران دابین دەکرێت، بێ ئەوەی رێگە بە کەسێك بدرێت، چۆنی بوێ ناوەرۆك یان مەرجەکانی بگۆڕێت..

ڕاهێنان

ـ تەمەن پێوندی بە هەڵبژاردنەوە هەیە؟

ـ تۆ هەڵبژاردن بە ماف یان بە ئەرکی تاکەکەس دادەنێی؟ بەڵگەت چییە بۆ وەڵامەکەت؟

ـ هەڵبژاردن نیشانەی دیموکراتییەتە؟ بۆچوونەکەت روون بکەرەوە.

ـ شێوەکانی هەڵبژاردن کامانەن؟

ـ ئەگەر هەڵبژاردن ئەرکبێ، دەنگدەر لە بەشداریکردنو نەکردنی هەڵبژاردنەکەدا ئازاد دەبێ؟ لەوەڵامەکەت بکۆڵەرەوە.

ـ بە رای تۆ، بە ئەرککردنی هەڵبژاردن ئازادی تاکەکەس بەرتەسك دەکاتەوە یان نا؟ نموونە بۆ وەڵامەکەت بهێنەرەوە.

سێیەم: مافی خۆپیشاندان:

یەکێك لەمافە مەدەنییو سیاسییەکانی مرۆڤ، دەربڕینی نارەزایی یان خۆشییە. نارەزایی یان خۆشی بەچەند شێوازێك دەردەبڕدرێن، یەکێکیان خۆپیشاندانە..

نمونەی خۆپێشاندانی هێمنانە

خۆپیشاندان مافێکی سیاسیانەی مرۆڤە، بۆ دەربڕینی نارەزایی یان هاتنەدی مەبەستێك, کۆمەڵێك یان چەند کۆمەڵێك بەکاردەهێنرێ... بەڵام کە بۆ نارەزاییبێ، پێویستە پێشتر چەند هەوڵێك بۆ چارەسەری کێشەکە درابێو هەموو رێگە یاساییەکان گیرابنەبەرو سوودی نەبووبێ، کە هیچ رێگەیەك نەما، پاشان پەنا بۆ خۆپیشاندان ببرێ.

نمونەی خۆپێشاندانێك کە توندو تیژیی تێدا بەکارهاتووە

خۆپیشاندان لـه زۆربـەی دەوڵـەتانی جیهانـدا بـە ئـارەزوو نـاکرێ، بـەڵکو بەپێی یاساو مۆڵەت وەرگرتن لە دەوڵەت پیادەدەکرێ، ئەگـەر وانـەبوو ئـەوا دوورنییە دەوڵەت بە سەرپێچیکردنی یاسـای لـە قەڵـەم بـدات، چـونکە مـافی خۆپیشاندان مافێکی رەها نییە تا هەرکەسێك هەستێو سەربەخۆ سازیبکات. بۆیە زۆرجـار لـە خۆپیـشاندانەوە پـشێوی دەکەوێتـەوەو مـافی کەسـانی دی تیادا پێشێلدەکرێ.. پێویستە ئەو کەسـانەی داوای مۆڵـەتی خۆپیـشاندانەکە دەکــەن، لیژنــەی سەرپەرشــتی بــنو بەئاشــکراو بــە روونــی مەبەســتی خۆپیشاندانەکە رابگەیەننو رێچکەو شوێنەکەشی دیاریبکەنو لێـی لانـەدەن. پێویستە دەوڵەتیش مۆڵەت بە ئاسانی ببەخشێت و ئەوسا ئـەرکی ئاسـایشو پۆلیس پارێزگاریکردنی خۆپیشاندەرانو خۆپیشاندانەکە دەبێت نـەك گـرتنو راوەدونانیان.

دەوڵـەت هەیـە رێگـا بـە کـەس نـادات خۆپیـشاندان لـە دژی بکـات، بۆیـە زۆرجــار لــە ســایەی رژێمــە دیکتاتۆرییەکانــدا، لایەنــە بەرهەڵــستکارەکان خۆپیشاندان بە شێوەیەکی نهێنی رادەگەیەنن، چونکە نارەزایی دەربـڕین لـە رێــی خۆپیــشاندانەوە قەدەغەیــە، لــەو کاتانــەدا شــەڕوپێکدادان لــەنێوان خۆپیشاندەرانو پۆلیسدا بـەرپادەبێو هەنـدێجار چەکیـشی تیـادا بـەکاردێو کارەساتی گەورەشی لێدەکەوێتەوە.

راهێنان

ـ تۆ بەشداری هیچ خۆپیشاندانێکت کردووە؟

ـ پێت خۆشە بەزۆر بتخەنە ریزی خۆپیشاندەرانەوە؟

ـ هەموو دەوڵەتێك رێدەدا نارەزایی لەرێگەی خۆپیشاندانەوە بکرێ؟

ـ ئەگەر کۆمەڵەیەك یان رێکخراوێکی سیاسیی کێشەیەکی لەگەڵ لایەنێك یان دەزگایەکدا هەبێ، دەکرێ یەکسەر خۆپیشاندان بکات؟

ـ ئەگەر نا، تۆ کام رێگەیەیان نیشان دەدەیت؟

ـ مەرجە هەموو خۆپیشاندانێك سیاسیی بێت؟

ـ کەس لەئێوە بەشداری خۆپیشاندانێکی کردووە، دەسەڵاتدارانی شارەکەی لێئاگادار نەکرابێ؟

ـ لە سایەی دەوڵەتە دیکتاتۆرییەکاندا، ئایا رێ بە بەرهەڵستکاران دەدرێ خۆپیشاندان دژ بە رژێمەکەیان سازکەن؟ ئەگەرنا، لەو کاتانەدا چی روودەدا؟

چوارەم: مافی پەنابەرێتی:

هـەر لەکۆنـەوە کەسـانێك لـەپێناو پاراسـتنی خۆیانـدا، ناچـاربوون لـە وڵاتەکـەیان هـەڵێنو پـەنا بـۆ دەوڵـەتانی دراوسـێ یـان هـەر دەوڵـەتێکی دی بـەرن. هـەردوو جـەنگی جیهـانیو جەنگـەکانی پێـشتریش کێـشەیەکی وای هێنایە ئاراوە، لە جارنامەی جیهانی مافی مرۆڤدا بەندێکی بۆ تەرخان بکرێ.

رۆژانـە خـەڵکانێك بڕیـاری جێهێـشتنی وڵاتـی خۆیـان دەدەن. هەنـدێکیان لەترسایە, ترس لە ژیانی خۆیو ماڵومناڵی. هەندێکی تریش بە ناچاری لەبـەر باری ناهەمواری کۆمەڵایەتی یان ئابووری ملی ئاوارەیی دەگرنەبەر. گرنگترین مـافی هاوبـەش لـەنێوان سـەرجەم پەنابـەرانو خوازیـارانی پەنابـەرێتیو کۆچـبەرانو کۆچـپێکەرانی زۆرەملێـی نـاوخۆ، مـافی یەکسانیو بـە یەکـچاو سەیرکردنیانە.

پەنابەران لە ئاکامی کەمتەرخەمی و خۆدزینەوەی حکومەتەکانیانـەوە لـە پارێزگاریکردنی مافە مرۆییەکانیان هەڵدێن. هەنـدێك لـەو حکومەتانـە خۆیـان پێـشێلکارییەکان دەکـەن، هەنـدێکی تریـشیان توانـای بەرەنگاربوونـەوەی رووداوی پێشێلکارییەکانیان نییە. لەگەڵ ئەوەشدا حکومەتو راگەیاندنـەکان لەچەند لایەکی ئـەم دونیایـەدا، پەنابـەران وەك گرفـتو بگـرە "تیرۆریـست" نیـشاندەدەنو هەنـدێکی دیکەشـیان بـە هـەڵاتووی دەسـتی تـیرۆر، یـان پێشێلکارییە ناهەموارەکانی مافی مرۆڤیان دەزانن.

تـا ئێـستا زیـاتر لـە١٤٠ حکومـەت، ڕێکەوتننامـەی سـاڵی (١٩٥١)ی نەتەوەیـەکگرتووەکانی تایبـەت بـە بـاری پەنابـەر کـە بـە "ڕێکەوتننامـەی پەنابەرێتی" ناودەبرێ، واژۆ کـردووە. ئـەم ڕێکەوتننامەیـە پێناسـەیەکی بـۆ پەنابـەر دانـاوەو هـەموان لەسـەری کـۆکن. ئـەویش "پەنابـەر کەسـێکە لـەدەرەوەی وڵاتەکـەی خۆیـدا دەژیو بـەهۆی پێناسـە یـان بیروڕاکەیـەوە، لـەوڵاتی خۆیـدا بەڕاسـتی تووشـی پێـشێلکارییەکی زۆری مافـەکانی دەبـێ.

ناتوانێ بۆ وڵاتەکەی خۆی بگەڕێتەوە، چونکە دەسەڵاتدارانی وڵاتەکەی ناتوانێ یان نایەوێ پارێزگاری لێبکات".

پەنابەر لە گێڕانەوەیدا بۆ وڵاتەکەی، رەنگە رووبەڕووی چەوسانەوە ببێتەوە، بۆیە نابێ پەنابەر بە زۆر بۆ وڵاتەکەی خۆی بگێڕدرێتەوە، ئەوە مافێکی سەرەکی خۆیەتی. تەنانەت گەر کەسێکیش مافی پەنابەرێتیی نەدرابێتێ رێکخراوەکانی مافی مرۆڤ قایل نابن بە زۆر بگێڕێنرێتەوە بۆ وڵاتەکەی خۆی، چونکە رەنگە مەترسی زینداندکردنو ئەشکەنجەدانو لەسێدارەدان یان سەرەونگومکردنی هەبێ.

پەنابەریش وەك هەموو مرۆڤێکی دی جگە لەوەی گشت مافە مرۆڤییەکانی هەیە، وەك پەنابەرێکیش مافی تری هەیە، لەوانە:

نابێ جیاوازیی بکرێت لەگەڵ دانیشتوانی وڵاتەکەدا.

سەربەستانە پێڕەوی ئایینی خۆی بکات.

بەڵگەنامەو، پێناسەو پاسپۆرتی بپارێزرێ.

مافی کارکردنی هەبێ.

شوێنی حەوانەوەو فێرکردنو بەدەنگەوەچوونی بۆ دابینبکرێ.

بەهۆی هاتنەناوەوەی نایاساییەوە غەرامە نەکرێ.

سەربەستی هاتوچۆکردنی هەبێ.

رێکخراوە نێودەوڵەتییەکان، بۆ دەستەبەرکردنی مافی پەنابەرێتی، پێ دادەگرن لەسەر:

رێ لەکەس نەگیرێ بچێتە وڵاتێکەوە داوای پەنابەرێتی بکات.

دادوەرییانە هەڵسوکەوتی دیاریکردنی پەنابەرێتییەکەیان لەگەڵدا بکرێ.

نەگیرێن، تەنیا مەگەر تاوانێکی دیاریکراو بەرەو روویان کرابێتەوە.

بتوانن پێوەندی بکەن بە خێزانو پارێزەرانو کەسانێکەوە کە وەرگێڕانیان بۆبکەن, ئەو رێکخراوانەی کارئاسانییان بۆدەکەن، وەك "کۆمسیۆنی باڵای کاروباری پەنابەرانی سەر بە نەتەوەیەکگرتووەکان".

مافــە بنەڕەتییــەکانی ئــابووریو کۆمەڵایــەتیو رۆشــنبیریی، وەك کارکردنو فێربوونو یارمەتییە کۆمەڵایەتییەکانیان پارێزراوبێ.

جارنامــەی جیهـانی مـافی مـرۆڤ لەبڕگــەی (١)ی بەنـدی (١٤)یـدا دەڵــێ: "هەموو کەسێك کە لە چەوسانەوە هەڵاتبێ، مافی پەنابردنەبەر یان هەوڵدان بۆ پەنابردنەبەر وڵاتێکی دیکەی هەیە." چونکە گەر کەسێك داوای پـەنابردن بکات، رەنگە بە راستی پەنابەربێت، بۆیە دەبێ هەموو مافەکانی پەنابـەرانی هەبێ، تەنیا مەگەر پەنابەرنەبوونی لێئاشکرابێ.

پێویـستە چارەسـەرێکی هەمیـشەیی بـۆ مرۆڤــی پەنابــەر بدۆزرێتــەوە، چارەکەش رەنگە بە تێکەڵبوونو گونجانبوونیبێ لەگەڵ خەڵکی ئـەو وڵاتـەی پەنای بۆ بردووە، یان لەوڵاتێکی دیدا نیشتەجێبکرێ یان بە ئارەزووی خـۆی بگەڕێتــەوە بـۆ وڵاتەکـەی خـۆی. بـۆ ئەمــەی دواییـان، واتــە گەڕانــەوەی ئارەزوومەندانــە، شــەرەفمەندانەو رێـزی تـەواوی مافــە مرۆییــەکانی بگـیرێ، چونکە مێژوو سەلماندویێتی، نائارامی هـەر وڵاتێـك وا لـە خەڵکەکـەی دەکـات جارێکی تریش سەر هەڵگرنەوە.

کۆچبەر کێیە؟

هـەموو ئـەو کەسـانەی لـەوڵاتانی خۆیـان هەڵـدێنو پـەنا بـۆ وڵاتـانی دی دەبەن، هەر بەتەنیا لەترسـی چەوسـانەوەو کوشـتن نییـە، بـەڵکو خـەڵکانێك هەن بۆ باشکردنی بژێوی خۆیانو ماڵ ومنداڵیان روو لەئاوارەیی دەکـەن. بـە کورتییەکەی کەسـانێکن کـە لەشـوێنێکەوە دەڕۆنـە شـوێنێکی دی. لەوانەیـە تــرس یــان برســێتی یــان مــسۆگەرکردنی ئــارامی و ســەلامەتی خــاوخێزان ناچــاریکردبن کــۆچ بکــەن، رەنگــە هــەر بۆخۆشــیش وڵاتەکــەیان جێبــێڵن. لەوانەشە تێکەڵەیەك لەو هۆکارانە پاڵی پێوەنابن. بەوجۆرە کەسانە دەوتـرێ کۆچبەر.

کۆچبەریش وەك هەموو مرۆڤێکی دی مافە مرۆڤایەتییەکانی وەك، مافی ژیانو لەسەر هیچوخۆڕایی نەگرتنو ئەشکەنجەنەدانو ژیانێکی شایستە بە مرۆڤیان هەیە. چەند پێوەرێکی یاسایی نێودەوڵەتی وا هەن ڕێك باس لە مافی کرێکارانی کۆچبەر دەکەن، وەك ڕێککەوتننامەکانی ڕێکخراوی کارە نێودەوڵەتییەکان. لە١ی تەمموزی (٢٠٠٣)دا ڕێککەوتننامەی پارێزگاریکردنی سەرجەم کرێکارە کۆچبەرەکانو ئەندامانی خێزانەکانیان واژۆکرا. کە ئەوەش دانپیانانێکی گرنگە بەوەی مافی کۆچبەران دەبێ بپارێزرێ.

مەرج نییە کۆچبەر لەوڵاتێکەوە بچێت بۆ وڵاتێکی دی، بەڵکو ڕەنگە لەشوێنێکی وڵاتەکەیەوە بچێتە بەشێکی دی هەمان وڵات. جیاوازی نێوان پەنابەرو کۆچبەری ناوخۆ، کۆچبەری ناوخۆ لەلایەکی وڵاتەکەی خۆیەوە دەچێتە لایەکی دی، بەڵام پەنابەر دەبێ سنووری نێودەوڵەتی وڵاتەکەی خۆی تێپەڕێنێ. زۆرجار کۆچبەر وەك پەنابەر، لەدەست شەڕوشۆڕ یان پاکتاوکردنی ڕەگەز یان چەوسانەوە ئاینییەکان یان برسێتی، هەڵدێ.

خەملاندنەکانی ساڵی (٢٠٠٣) بوونی (١٧٥) ملیۆن کۆچبەر لەدنیادا ڕادەگەیەنێ، ئەویش لە (٢,٨٪)ی دانیشتوانی دنیایە کە ئێستا بە (٦,٣) ملیار مرۆڤ مەزەنە دەکرێ. نزیکەی (١٠,٤) ملیۆن پەنابەریش لەدنیادا هەیە، واتە خۆی لە (٠,١٧٪)ی دانیشتوانی دنیا دەدا. ئێستا ژمارەی کۆچبەرە ناوخۆییەکانیش خۆی لە (٢٥,٨) ملیۆن کەس دەدا، واتە لە (٠,٤٪) دانیشتوانی دنیایە.

زۆربەی پەنابەرانو کۆچبەرە ناوخۆکان لەهەردوو کیشوەری ئاسیاو ئەفەریقادان کە هەردووکیان پێکەوە (٩,٢) ملیۆن پەنابەرو (١٨,١) ملیۆن کۆچبەری ناوخۆیان لەخۆگرتووە.

راهێنان

- مافی پەنابەرێتی چییە؟
- پەنابەر کێیە؟
- چەند جۆر پەنابەر هەیە؟
- ئێستا پەنابەرێتی بۆتە گرفتی دونیا یان نا؟
- کەسی پەنابەرت هەیە؟
- ئەگەر هەتە هۆی پەنابەرێتییەکەی دەزانی؟
- لەوانەی دەیانناسی هەموو لە ترسی گیانی خۆیان هەڵاتوون یان هۆکاری دی هەیە بۆ هەڵاتنیان؟
- بڵێی هەر کەسانی سیاسی لە ترسی گیانی خۆیان هەڵبێن؟
- ئایا گەیشتوویتەتە بارێکی وا بیر لەپەنابەرێتی بکەیتەوە؟
- هەموو ئەوانەی وڵاتەکانیان جێدێڵن، بە پەنابەر دادەنرێن؟
- ئەگەرنا، چ جۆرە وڵات بەجێهێشتنی دی هەیە؟
- ئەگەر بارێکی ناهەموار لەوڵاتێکدا بێتەئاراوە، یەکێك وەك هەموو دانیشتوانی وڵاتەکە، ناهەمواریتی وڵاتەکەی پاڵی پێوەنابێ هەڵبێ، جۆری پەنابەری کەسێکی وا چییە؟
- مەرجە کۆچبەر لەوڵاتێکەوە بچێتە وڵاتێکی دی؟

پێنجەم: مافی وەدەستهێنانی پلەوپایە:

هەموو کەسێك، بەپێی یاساو رێسای وڵاتەکەیو توناناو لێهاتوێتی خۆی بۆ وەرگرتنی پلەوپایە، مافی کێبەرکێکردنی هەیەو نابێ" رەگەز، توخم، نەتەوە، ئایین، زمان، رەنگ یان بیرورا، لە وەرگرتنی پلەوپایە راگەیەنراوەکاندا رێگربن. مرۆڤ لە هەر شوێنێكو بە هەر زمانێكو لە هەر نەتەوەیەكو هەر رەنگێکی هەبێو خاوەنی هەر بیرورایەکبێ، وەك مرۆڤ مافی وەرگرتنی کاری گونجاوو شیاو بە خۆیی دەبێ، زیاتر ئەوەش لەسیستمێکی دیموکراسیدا پەیرەو دەکرێ. لە وڵاتێکدا بۆ هەر پۆستێکی دیاریکراو کەسانێك لەسەر بنەمای هەر پێوەرێك دابنرێ، جگە لەهاوڵاتی بوونو ئەو مەرجە یاساییانەی پێویستە لەکەسەکەدا هەبن، پێشێلکردنێکی دیارو ئاشکرای مافی مرۆڤە، چونکە نایەکسانی دێنێتە کایەوە.. ناکرێو نابێ پلەوپایە وەرگرتن بە بیروراو پێوەندی کەسانێکەوە بەندبێ کە خاوەن دەسەڵاتبن، چونکە ئەگەر وابێ ئەوا لە لایەك جیاوازی لە نێوان مرۆڤەکاندا دەکرێو لەلایەکی تریشەوە هاندانی خەڵکییە بۆ چوونە ناو حیزبو رێکخراوەکانی دەسەڵاتدارانەوە، کە ئەوەش پێشێلکارییەکی بەندی (٢٠)ی جارنامەی جیهانی مافی مرۆڤە: "١ـ هەموو کەسێك مافی ئازادیو بەشداربوونی کۆمەڵەو دەستەو تاقمە ئاشتیخوازەکانی هەیە. ٢ـ نابێ هیچ کەسێك ناچاری چوونە ریزی هیچ کۆمەڵەیەك بکرێت".

چەند بەندێکی تری جارنامەی جیهانی مافی مرۆڤ بایەخی بەم لایەنە داوە" "هەموو کەسێك بەبێ جیاوازی مافی مووچەی چوونیەکی لەکاری چوون یەکدا هەیە" ئەمەشیان برگەی دووەمی بەندی (٢٣)یە، برگەی یەکەمی بەندی (٢١)یش دەڵێ "هەموو کەسێك چوونیەك مافی وەرگرتنی کارو فەرمانبەرییە گشتییەکانی لەوڵاتەکەیدا هەیە." کەئەویش هەمان مەبەست دەگرێتەوە... بە شێوەیەکی گشتی، ناکرێ پلەوپایە، لەبەر هەر جۆرە پێوەندییەکی کەسەکە بە دەسەڵاتەوە، لەچەند کەسێکی دیاریکراودا پاوان بکرێت.

راهێنان

ـــ ئایـا كارامــەیی بـە مــەرجێكی ســەرەكی كێبــەركێكردنی وەرگرتنــی پۆستێكی دیاریكراو دادەنرێ؟

ـ "هەموو كەسـێك مـافی كـاركردنو ئـازادی هەڵبـژاردنی كـاری لەسـایەی مەرجگـەلێكی رەواو ماقوڵـدا هەیـە، هـەروەها مـافی پاراسـتنی لـە بێكـاری هەیە." ئەوە دەقی برگەی یەكەمی بەنـدی (٢٤)ی جاڕنامـەی جیهـانی مـافی مرۆڤە. ئەو دەقە مافی وەدەستهێنانی پلەوپایە دەگرێتەوە؟ روونیبكەرەوە.

شەشەم: مافی گەلان لە دیاریكردنی چارەنوسو مافی كەمە نەتەوەكان:

دوای دروستبوونی دەوڵەتی نەتەوە[1]، كێشەی كەمینە بە رێكەوت یان بە زۆرە ملــە، بــە دەوڵــەتێكی دیــاریكراوەوە لكێنــدرابێ، ســەری هەڵــدا. جیـاوازیكردن لـەنێوان مرۆڤـەكانی یـەك دەوڵەتـدا، هەسـتی نایەكسانی لای كەمینــە دێنێتــە كایــەوەو وای لێـدەكات، جگــە لەمرۆڤێتییەكــەی بـیر لــە رەچــەڵەكی خــۆیو هۆكــاری جیاكارییەكــەی بكاتــەوەو بــەو زۆرو ســتەمو چەوساندنەوەیە قایـل نـەبێ كـە لێیـدەكرێ... بۆیـە دوای جـەنگی جیهـانیی دووەم، هــەوڵی چــاك بــۆ چارەســەركردنی كێــشەی كەمایەتییــەكان دراو، كارێكیش كرا، لەچوارچێوەی دەوڵەتێكدا بـەناوی سـەروەریی دەوڵەتەكـەوە ئەو كێشەیە پـشتگوێ نـەخرێ.. كەچـی هێشتا داپڵۆسـینو سـەركوتكردنی هەندێكیان بە كێشەیەكی نـاوخۆیی لەقەڵەمـدەدرێو نایانـەوێ هـیچ لایـەنێك خــۆی لــەكاری ناهــەمواری دەســەڵاتدارە خۆســەپێنەرەكان هــەڵقورتێنێ. چەوســاندنەوەی ئــەو كەمینانــە لەلایــەن دەســەڵاتدارانەوە، ململانێیــەكی خوێناوی خستەوە. هەر ئەوەش وایكرد بایەخ بـە مـافی چارەنووسـی گـەلان بدرێ.

---

[1] دەوڵەتی نەتەوە: پاش رووخانی رژێمی دەرەبەگایەتیو شكستهێنانی دەسەڵاتی كەنیسە, چـەندین دەوڵەت لە ئەوروپا لەسەر بنەمای نەتەوایەتی دروست بوو لەسـەر بنـەمای نەتەوایـەتی, وەك: نەمـسا, ئیتاڵیا, فەرەنسا, ئەم جۆرە لە دەوڵەت تا ئەمرۆ درێژەی هەیە.

مەبەست لە مافی چارەنوس رەخساندنی زەمینەی ئازادیی گەلە بۆ پێکهاتنی قەوارەیەکی سیاسیو یاساییو ئابورییو کۆمەڵایەتیو رۆشنبیریی و کلتوریی، لە چوارچێوەی دەوڵەتێکی سەربەخۆ، یان لە ناو دەوڵەتێکی دیاریکراودا بێت..

چەندین ڕاگەیاندن لەو ڕووەوە دەرچوو" لەوانە راگەیاندنی ویڵسن, دوای جەنگی جیهانیی یەکەم، ئەڵمانیا بەمەرج خۆی بەدەستەوەدا، لە (١٩١٨/١١/٥)دا ویلسن پەیمانی دا، ویلاتەیەکگرتوەکانی ئەمریکاو هاوپەیمانەکانی بە پیشنیازەکانی ئەڵمانیا قایلبن. بڕیاربوو بنەمای کارەکە چواردە خاڵەکەی ویلسن بێت. لە وتارە چوار بەشە سەرەکییەکەی ولسنی ساڵی ١٩١٨ دەڵێت:

"نابێ هیچ جۆرە بەشدارییەك هەبێت. هیچ زیانێك بە هۆی سزادانەوە هەبێت. نابێ خەڵکی لەرێی کۆنفرانسێکی نێودەوڵەتییەوە لە دەسەڵاتێکەوە بدرێنە دەسەڵاتێکی دی . دەبێ رێز لە ویستە نیشتیمانییەکان بگیرێت، دەبێ گەلان قایلبن بەو دەسەڵاتەی بەسەریاندا دەسەپێنرێت. چونکە – مافی چارەنووس– زاراوەیەکی بێ واتا نییە".

راگەیاندنی ئەتڵەسی "ڕۆزفلت"(1)ی سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو سەرەك وەزیرانی بەریتانیا وینستۆن چەرچڵ، ساڵی (١٩٤١) بڕیارێکی هاوبەشیان دەرکرد کە تێیدا ئەو پرنسیپانەیان ئاشکرا کرد کە ئەم دوو دەوڵەتە لەدوای روخانی رژێمی نازی لە ئەڵمانیا بۆ بەدیهێنانی جیهانێکی ئاشتیخوازو کۆمەڵایەتی بریاربوو پراکتیزە بکرێت. ئەم پرەنسیپانەش بریتی بوون لە:

---

(١) رۆزفلت: (١٨٨٢– ١٩٤٥) سەرۆکی سیودووەمینی ئەمەریکایە لە(١٩٣٣– ١٩٤٥). ڕۆڵێکی گرنگی لەجەنگی دووەمی جیهانیدا بینی.

١) چوار ئازادی بنچینەیی: ئازادبوون لە برسێتی، لە ترس، ئازادی رادەربڕینو ئازادی ئایین.

٢) بەدیهێنانی مافی چارەنووس لەگشت مەسەلە سەرەکیەکانیدا

٣) مافی گشت گەلان بۆ هەڵبژاردنی جۆری ئەو حکومەتەی کە ئەوان بۆ دارشتنی شێوەی ژیانیان پێویستیان پێیەتی.

٤) ئازادیی بازرگانی و پێکەوە کارکردنی ئابووریی لە نێوان سەرجەم نەتەوەکاندا

٥) ئاشتی و سەلامەتی بۆ گشت دەوڵەتان

٦) ئازادی هاتوچۆی پاپۆڕ لە دەریاکاندا

٧) وازهێنان لە بەکارهێنانی چەك و دامەزراندنی سیستمی ئارامی و سەلامەتی هەمیشەو رامالینی چەك لەو نەتەوانەی کە ئاشتی دەخەنە مەترسییەوە. بۆ هەمان مەبەست (ویلسن)یش لە جەنگی یەکەمی جیهانی (١٤) خاڵی خستە روو. بەلام هیچ هێزێکی سەربازیانە و یاساییانە لە پشتیەوە نەبوو بۆ جێبەجێکردنی ئەم بڕیارانە.

دوای دامەزراندنی رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان، رێکخراوەکە بۆ بەدیهێنانی چارەنووسیان، رەوایی بەخەباتی گەلان دا، کەچی زلهێزەکانی دونیا بیانووی جۆراوجۆریان بۆ کۆسپ خستنە رێی وەرگرتنی ئەو مافەو سەرکوتکردنو نەهێشتنی شۆڕشە ئازادییخوازەکان دەهێنایەوە.

بۆ چارەسەری کێشەی گەلانو کەمە نەتەوەکانیش رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان چەندین بڕیاری دەرکرد، وەك بڕیارەکانی (١٨٠٣)ی کۆمەڵەی گشتی، کە لە (١٩٦٢/١٢/١٤) دەرچوو، تایبەتبوو بە مافی ولأتان بۆ کەڵکوەرگرتن لە سامانە سروشتییەکان، بڕیاری (١٥١٤)ی کۆمەڵەی گشتی ساڵی (١٩٦٠)ی تایبەت بە سەربەخۆیدانی گەلانو ولأتانی ژێر دەستە کە بە بڕیاری (لەناوبردنی ئیستیعمار) ناسراوە. تێیدا مافی چارەنوسی گەلان بە جۆرێك کە دیاریکراوە، ئازادانە بتوانن پێگەیەکی پتەوی سیاسیانە دروست بکەنو گەشە بە ئابورییان بدەنو مافی کۆمەلایەتیور ۆشنبیریی دەستەبەر

بکەن، بریاری (٢٩٥٥)ی کۆمەڵەی گشتی لەساڵی (١٩٧٢) تایبەت بە رەوادان بە خەباتی چەکدارانەی گەلان بۆ بەدەستهێنانی مافی چارەنوس).

ئـــەم بڕیارانـــە سیاســـەتی داگیرکـــردن بـــە هـــەموو شـــێوەکانییەوە قەدەغـــەکردووەو خـــستوونیەتە خانـــەی تاوانـــەوەو رەواییـــشی بـــە خـــەباتی هێنانەدی مافی چارەنووس داوە ":

١ـ هەموو گەلێك مافی دیاریکردنی چارەنووسی خـۆی هەیـەو بـەپێی ئـەو مافە بۆی هەیە بە ئـازادی بڕیـار لەسـەر قـەوارەی سیاسـیانەی خـۆی بـداتو ئازادانە درێژە بە گەشەکردنی ئابووریی کۆمەڵایەتیو رووناکبیریی بدات.

٢ـ هەموو گەلێك بۆهێنانەدی ئامانجە تایبەتییەکانی، دەتوانێ بە ئازادی رەفتار لەگەڵ سامانو داهاتە سرووشتییەکانی خۆیدا بکات، بێئەوەی لە هیچ پابەندییەك لابدات کە لە هاوکاریی ئابووریی دەوڵەتان پەیدا دەبێـتو لەسـەر بنەماکانی سوودی هاوبەش دامەزراوەو نابێ بەهیچ شێوەیەك هیچ گـەلێك لـە هۆ تایبەتییەکانی ژیانی بێبەش بکرێت." ئەوە دەقی بەندی یەکەمی، بەڵێنی نێودەوڵەتی تایبەتی مافە مەدەنیو سیاسییەکانە، کە بە بڕیارێکی کۆمەڵـەی گشتی، متمانەی پێدراوە...

لەوانـەی سـەرەوەوە لامـان ئاشـکرا دەبێـت کـە بەدەسـتهێنانی مـافی چارەنووس رەوایەو ناکرێ بە مەسەلەیەکی ناوخۆیی دابنرێو لە چوارچێوەی سـەروەریی دەوڵەتێکـدا سـەیربکرێ، بـەڵکو مەسـەلەیەکی نێودەوڵەتییـەو لەکۆنگرەی دەوڵەتە بێلایەنەکانی ساڵی ١٩٦٤دا، کـە لـەقاهیرەی پایتـەختی میـسر بەسـترا، دان بـە رەوایـەتیی تێکۆشـانی گـەلانی بندەسـتدا نـراوەو نوێنەرانی بزووتنەوەکانیش بە نوێنەرانی گەلەکانیان دادەنران. لە کـۆنگرەی جەزائیری ساڵی (١٩٧٣)یشدا بە هەمان شێوە ئـەم کـارە دووبـارە کرایـەوە. هەر لەو ساڵەدا، کۆمەڵەی گشتی نەتەوەیـەکگرتووەکان بـە بڕیـاری (٣٠١٢) رەوایی هەوڵو تێکۆشانی گەلانی راگەیاند کـە دژی داگیرکـەران و دەسـەڵاتی بێگانەو رژێمە ڕەگەزپەرستەکان دەیانکرد..

ڕاهێنان

ـ ئایا ئەو کۆنگرەو بڕیارانەی سەبارەت بە مافی چارەنووس دەرچوون، بە کردەوە هیچ کاریگەرییەکیان هەبوو؟

ـ ئایا چارەنووسی گەلان لەکام خانەی مافەکانی مرۆڤدا خۆی دەبینێتەوە؟

ـ ئایا جیاوازی هەیە لەنێوان مافی کەمە نەتەوەکانو مافی گەلان؟

تەوەرەی دووەم

مافە ئابوریی‌و رۆشنبیریی‌و کۆمەلآیەتییەکان :

بەوە دەناسرێنەوە کە تەنیا بە یاسا دەستەبەر ناکرێن, بەڵکو پێویستیان بــە بــارێکی ئــابووریی گونجــاو هەیــە ئــەرکی دەوڵــەتو دامەزراوەکانیــەتی دەستەبەری بکاتو یەکێك لە خەسڵەتەکانیشیان بە تایبەتی مافە ئـابووریی‌و کۆمەلآیەتییــەکان ئــەوەن کــە مــافی (پێــدانن)و ئــەو کۆمەڵــە مافانــەن کــە شـێوەیەکی گـشتییان هەیـەو راسـتەوخۆ بـە ژیـانو گـوزەرانو گەشـەکردنی مرۆڤەوە گرێدراونو لە ئاستی جیهانیشدا گرنگی تایبەتیان پێدراوە لە رێگەی بەســـتنی کۆنگرەکـــانی گەشـــەپێدانی مـــرۆڤو بەســـتنی پەیماننامـــەو رێکەوتننامەکان کە گرنگترینیان پەیماننامەی مافە ئابووریی‌و کۆمەلآیـەتیی‌و رۆشـــنبیرییەکانی ســـاڵی (١٩٦٦)ی پەســـەندکراوە لەلایـــەن رێکخـــراوی نەتەوەیەکگرتووەکان کە دەبێت بۆسەرجەم مرۆڤەکان بەبێ جیاوازیی زمـان, رەگەز, بنەچەی نەتـەوەیی, بیروباوەڕ, ئـایین, دەسـتەبەر بکـرێن کـە ئامـانج لێیان خۆشگوزەرانی گشتییە لە کۆمەڵێکی دیموکراتی.

گرنگترین مافەکان بریتین لە :

١- داننان بە مافی کارکردن لە رێگەی رەخساندنی زەمینەی کارکردن کە مرۆڤ خۆی ئازادانە هەڵیدەبژێرێت، ئەرکی دەوڵەت دەستەبەرکردنی بەرنامەی مەشق پێکردنو ئاراستەکردنو دابین کردنی ئامرازە تەکنیکیو پیشەییەکانو دارشــتنی سیاســەتی گونجــاو کــە گەشــەپێدانی ئــابووریی‌و کۆمەلآیــەتیی‌و رۆشنبیریی لێ بکەوێتەوە .

٢- دابین کردنــی مەرجــەکانی دادپــەروەریی بــۆ کــار وەك کرێــی گونجــاو، مەرجی کارکردن بۆ پاراسـتنی گیـانو تەندروسـتی, هەلــی کــارکردن, پـشوو کاتی کار.

٣- مافی پێکهاتنو بوونه ئەندام لە سەندیکاو رێکخراوەکان بە شێوەیەك، ببێتــە پاڵنــەرێکی بــەهێز بــۆ دەســتەبەرکردنو پاراســتنی بەرژەوەندییــە ئابوورییو کۆمەڵایەتییو رۆشنبیرییەکان .

٤- پێویستی پاراستنو یارمەتیدانی خێزان بەو پێوەرەی کـە یەکەیـەکی کۆمەڵایەتییەو بنەڕەتی کۆمەڵە لە هەموو لایەکەوە، لەوانە ئاستی گـوزەرانی گونجاو, دابینکردنی خۆپاراستنەکان بۆ دایك, دابینکردنـی خـواردنو پۆشـاك ... هتد.

٥- دابـین کردنـی پاراسـتنو چـاودێری پزیـشکی, کەمکردنـەوەی رێـژەی مردنی کۆرپە, چاکردنی بـاری تەندروسـتیو خۆپاراسـتن لـە نەخۆشـییەکان, رێگرتن لە بڵاوبونەوەیان .

٦- مافی تاك بۆ پەروەردەو فێربوون .

٧- مـافی تـاك بـۆ بەشـداری لـەژیانی رۆشـنبیرییو سـوود وەرگـرتن لـە پێشکەوتنەکانی زانستو پاراسـتنی شـاکارە ئـەدەبیو زانـستیو هونـەرییو داهێنانەکانو بەرژەوەندییە مادديو مەعنەوییەکانی.

٨- ئازادی موڵکداری بۆ مرۆڤو بەکارهێنانی بە شێوەیەکی وا کە لە یاساو دەستوورەکاندا دیاریبکرێت.

ئەم مافانەی خوارەوە چەند مافێکی ئابورییو کۆمەڵایەتی و رۆشنبیرین:

١- بیمەی کۆمەڵایەتیو ژیانی گونجاو:

بیمەی کۆمەڵایەتی، یارمەتییەکە یان مووچەیەکی مانگانەیە، بۆ کەسانێك دەبڕرێتەوە، کە لەبەر هەر هۆیـەکبێ کاریـان پێنـاکرێو توانـای پەیداکردنی بژێوی خۆیانو ماڵ ومنداڵیان نییە..

ئاسـتی باشـی گـوزەرانو مـافی هـەبوونی بیمـەی کۆمەڵایـەتی، هـەر رێکەوتننامـەی تایبـەت بـە مافـە ئـابووریو رۆشـنبیرییو کۆمەڵایەتییـەکان چارەسەری نەکردوە، بەڵکو بەندی (٢٢)ی جاڕنامەی جیهانی مافی مـرۆڤیش

لەو رووەوە دەڵێ:"هەموو کەسێکی ئەندامی کۆمەڵ مافی بیمەی کۆمەلاّیەتی هەیە، کە لە رێگەی داهاتی میللیو هەرەوەزیی نێونەتەوەییو بەگوێرەی یاساو دەستوور، داهاتی هەر دەوڵەتێك دەبێ مافی ئابووریی‌و کۆمەلاّیەتی‌و فەرهەنگی کە پێویستن بۆ نێوو ئابروو گەشەکردنی ئازادانەی کەسێتی، دابین بکرێن." بەندی (٢٥)ی جاڕنامەکە دەڵێ: "١ـ هەموو کەسێك مافی ژیانێکی گونجاوی هەیە کە بەشی پاراستنی لەشساغی‌و خۆشگوزەرانی خۆی‌و خێزانی بکات، ئەوەش خۆراكو پۆشاكو خانوو و چاودێری پزیشکی‌و خزمەتە کۆمەلاّیەتییە پێویستیەکانیش دەگرێتەوە. دیسان مافی بیمەکردنی ژیانی لەکاتی بێکاری‌و لە نەخۆشی‌و پەککەوتەیی‌و بێوە (ژنی‌و پیاوی)و پیری‌و لەدەستدانی ئامرازی ژیان بە هۆی هەلومەرجی دەرەکیی بەدەرن لەدەستەلاّتی مرۆڤ. ٢ــ دایکانو منالاّن مافی یارمەتیو چاودێرییەکی تایبەتییان هەیەو هەموو مندالاّنیش ئەگەر بە رێگەی شەرعی یان ناشەرعیی لەدایك بووبن دەبێ هەمان پارێزگاریی کۆمەلاّیەتییان هەبێت.". بە پێی ئەو دوو بەندەی سەرەوە، پێویستە هەر کەسێك لەبەر هەر هۆیەك توانای کاری نەبێت، لەرێی بیمەی کۆمەلاّیەتییەوە ژیانی بە رادەیەکی وا مسۆگەر بکرێ کە لەرێزی کەم نەکاتەوە.

بیمەی کۆمەلاّیەتی‌و ژیانی گونجاو یەکێکە لە مافە ئابووریی‌و کۆمەلاّیەتییەکان، کە وەچەی دووەمی مافی مرۆڤی پێدەوترێ لەمافە سەرەکییەکانی مرۆڤەو لێی جیاناکرێتەوە. بە زۆری بە واتای یاسایی وشەکە بە مافی کۆمەڵ دادەنرێ نەك تاك. مافە ئابووریو کۆمەلاّیەتییەکان بەپێی سروشت, مانا یاساییەکەی, پابەند بوون, داواکردنی, لەمافە مەدەنیو سیاسییەکان جیادەکرێنەوە، ئەوانەش:

یەکەم: کۆمەڵە مافێکن یەکسەر بە ئەنجام ناگەیەنرێن، بەڵکو بەرەبەرە, چونکە جێبەجێکردنی تەواوەتییان پێویستی بە بەکارهێنانی داهاتێکی زۆری

بەردەست هەیە، جا داهاتەکە هی ناوخۆبێ یان دەوڵەتیبێ، بەوپێیەش بەئاکام گەیاندنی هەنگاوی بەرو دوای گەرەکە.

دووەم: مافی ئابووریىو کۆمەڵایەتی بەشدارییەکی چاکو کاریگەری دەوڵەتی پێویستە، خۆ ئەگەر بۆ بەدیهێنانی مافی مەدەنیو سیاسی، بە زۆری پێویستی بەوەبێ دەوڵەت شتێك نەکات، بۆ نموونە وەك ئەشکەنجەنەدان، جگە لە وازهێنانی دەوڵەت لێی شتێکی دی ناوێ. بەڵام بۆ نموونە مافی پەروەردەو خوێندن، پێویستی بەهەوڵو داهاتێکی زۆر هەیە، کە زۆر لەسەر دەوڵەت دەکەوێ تاجێبەجێ بکرێ. بەگەڕخستنو بەدیهێنانی مافە ئابووریىو سیاسییەکانیش، دەبێ راستەوخۆ سەرمایەو داهاتی تەواوی بۆ دابینبکرێ..

بەپێی ئەو دوو بەندەی سەرەوەی جاڕنامەی جیهانی مافی مرۆڤ پێویستە لە هەر وڵاتێکداو بە گوێرەی باری دارایىو چۆنێتی ژیانی هاوڵاتیان، ژیانێکی گونجاو بۆ هەر یەك لە هاوڵاتیانی خۆی بێنێتە کایەوە، جا با ئەو هاوڵاتییە توانای خزمەتیشی نەبێ. دەکرێ دەسەڵاتدارانی وڵاتەکە، بەپێی داهاتی وڵاتەکە، جۆرو رێژەی بیمەکە دیاریبکەن، چ لە رێی داهاتە سروشتییەکانی وڵاتەکەوە بێ یان وەرگرتنی باج یان هەر شێوەیەکی دی کە بە پەسەند بزانرێ.

راهێنان

ـ مەبەست لەبیمەی کۆمەڵایەتی چییە؟

ـ بەروبوومی وڵات بۆ کێیە؟

ـ دەکرێ کەس لەو بەروبوومە بێبەشکرێ؟

ـ مەبەست لەژیانی گونجاو چییە؟

ـ بیمەی کۆمەڵایەتی جگە لەدابینکردنی خواردنو جلوبەرگ چیتر دەگەیەنێ؟

ـ بیمەی کۆمەڵایەتی هەر بۆ پیرو پەککەوتەیە یان خەڵکی تریش دەگرێتەوە؟ ئەگەر گرتییەوە کامانەن؟

ـ منداڵی ناشەرعی بیمەی کۆمەڵایەتیو چاودێریی کۆمەڵایەتی دەیگرێتەوە؟

بەشی سێیەم

گرنگییەکانی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لەناوخۆدا

گرنگییەکانی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لەناوخۆ:

دەوڵـەت وەك پێکهاتــەو خـاوەن کەسـایەتییەکی مەعنــەوی دەسـەڵاتێکی گـشتی بەسـەر هاووڵاتیانیـدا فەراهـەم دەکـات، کـە بـە دەسـەڵاتی گـشتی دەناسرێت، بـەپێی ئایـدۆلۆژیاو فیکـرو ڕێبـازی سیاسـی بەڕێوەدەچێت، کـە ئەمەش لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی دی دەگۆڕێت لێرەوە مافی مرۆڤ دەکەوێتـە ژێر کاریگەریی ئەو گۆڕانە بە جۆرێك کە لە وڵاتێکی دیکتـاتۆرییەو دەسـەڵاتی تاك رەویدا مافەکانی مرۆڤ بـە فـراوانترین شـێوە پێـشێل دەکرێن، بـەڵام لـە وڵاتو ڕژێمی سیاسی دیموکراسیەو لە سایەی دەوڵەتی یاسادا مافەکانی مرۆڤ دەچەسـپێت یـاخود لـە کـاتی پێـشێلکارییەکاندا ئەنجامـدەرانی ڕووبـەڕووی بەرپرسیاریەتی یاسایی دەکرێنەوە. گەر دەسـەڵاتی گـشتیش ووردبکرێتـەوە لە سێ دەسەڵاتی سەرەکی پێکدێت (یاسـادانان, جێبـەجێکردن, دادوەریـی) هەریـەك لەوانـە راسـتەوخۆ یـان ناڕاسـتەوخۆ بـە بنـەماکانی مـافی مرۆڤـەوە گرێدراون، بەو پێوەرەی مافی مرۆڤ پەیوەندی توندو تۆڵی لەگەڵ دەسـەڵاتی یاسادانانـدا (پەرلەمان) هەیە، چـونکە ئـەو دەسـەڵاتە توانـای دەرکـردن یـان چاككردن یان هەڵوەشاندنەوەی یاسای هەیە بۆیە دەتوانێت بە شێوەیەك لەو شێوانە، یاساکان ئاوێتەی بنەماکانی مافی مرۆڤ بکات. هەر بۆیـە لـە زۆربـەی پەیماننامەو ڕێکەوتننامەکانی بواری مافی مرۆڤـدا، بەنـدێکی تایبـەتی هەیـە، باس لە چاکـسازی یاسـاکانو گونجانـدنیان لەگـەڵ بنـەماکانی مـافی مرۆڤـدا دەکات، چونکە مافی مرۆڤو یاساکان دوو یەکەی پێکەوە گرێدراون.

هەر لەو چوارچێوەیەدا، زۆرترین ڕووبەڕووبوونەوە لە نێـوان مـافی مـرۆڤو دەسـەڵاتی جێبەجێکردنـدا ڕەنـگ دەداتـەوە، ئـەو دەسـەڵاتە لـە ڕێگـەی دامودەزگـا جیاوازەکانـەوە یاسـاو دەسـەڵاتی گـشتی بەسـەر هاووڵاتیانـدا دەسـەپێنێت، بۆیــە لــە سـایەی نـەبوونی چــەندین پێـوەرو چـاودێریی, سنووردانەنان بـۆ ئـەم دەسـەڵاتە زەمینـەی پێشێلکاری بـۆ مافـەکانی مـرۆڤ دەڕەخـسێت، کـە ئـەویش لـە دوو بـواری سـەرەکیدا دەگیرسـێتەوە (تـاك

بەرامبەر تاك)و (دەسەلاتی گشتی بەرامبەر تاك)، بەو پێوەرەی كە بنەماكانی مافی مرۆڤ یاساین، لەكاتی پێشێلكردندا لە هەر دوو بارەكەدا دەبێت دادگاكان و دەسەلاتی دادوەریی ئەركی پاراستنو گێڕانەوەی ماف لە ئەستۆ بگرن، كاتێك (تاك) دەستدرێژی دەكاتە سەر مافی تاكێكی تر، لە یاسا لادەدات، كە دەسەلاتی گشتیش مافی مرۆڤ بەتاك یان بەكۆ پێشێل دەكات زیادەڕۆیی لە دەسەلاتەكانیدا دەكاتو بە هەمان شێوە لە یاسا لادەدات.

مافەكانی مرۆڤ, یاسا پاراستنی دادوەرییان بۆدابین دەكات، بۆیە دەبێت دەسەلاتی دادوەریی سەربەخۆ بێت سەروەری یاسا بپارێزێتو مافی پەنابردنە بەر دادگاكان بۆ هەموو مرۆڤێك پارێزراوبێت، بەبێ جیاوازیكردن لە نێوانیاندا، جا جیاوازیكردنەكە لەبەر هەر هۆكارێك بێ، وەك لە پەیماننامەی مافە مەدەنیو سیاسیەكانی ساڵی ١٩٦٦ داهاتووە (هەموو مرۆڤ، بەرامبەر دادگا یەكسانن‌و مافی هەر كەسێكە لەكاتی بوونی داوا، چ داوای سزادانبێت یان مەدەنی، دەبێت كێشەو داواكەی لەلایەن دادگایەكی تایبەتمەندی سەربەخۆوەو بەشێوەیەكی دادپەروەرانە ببینرێت).

دەكرێ مافی مرۆڤ بەو پێوەرە بنەڕەتییانە بناسێنرێ كە مرۆڤ بەبێ بوونیان شكۆدارانە ناژی. مرۆڤایەتی بناغەی ئازادیو دادوەرییو ئاشتییە، رێزگرتنی مافی مرۆڤیش رێخۆشكەرە بۆ پەرەپێدانی تەواوی كەسایەتی تاكو كۆ.

رەگوڕیشەی مافی مرۆڤ، لەو خەباتە نەپساوەی مرۆڤایەتییەوە هاتووە، كە لە سەرتاسەری دونیادا، بۆ ئازادیو یەكسانی كراوە. لەو هەوڵو كۆششەی مرۆڤایەتیشەوەیە كە لە سەرچاوە جۆربەجۆرو فەلسەفەو ئایینە جیاوازەكانەوە بۆی ماوەتەوە. ئەو مافانەش لە چەندین بەڵێننامەی نێودەوڵەتی مافی مرۆڤەوە ریزبەندكراون، كە گرنگترینیان جاڕنامەی جیهانی مافی مرۆڤە.

پاراستنی مافی مرۆڤ، یەکێکە لە بنچینە بنەڕەتییەکانی ئارامیی ناوخۆ، ئەویش بە بڕوابوونی تەواو بە بنەماسەرەکییەکانی.. لە هەرکوێ مافی مرۆڤ بە راستیی پارێزراوبێ، ئەوا ئەو شوێنە ئارامو روو لەگەشەکردن دەبێ. هەر کەسەو هەڵسوکەوتی خۆی لە قەوارەیەکی دیاریکراودا دەزانێو لێیدەرناچێ. کەس بە هۆی " ڕەنگ، ئایین، نەتەوە، رەگەز، بیروڕا یان هەر شتێکی دی جیاناکرێتەوەو هەست بە کەموکورتی ناکاتو بەڕێزیشەوە لەمرۆڤەکانی دی دەڕوانێت، ئەوەش هاندەرێکە بۆ بەجێهێنانی ئەرکە مرۆییەکانی ناو کۆمەڵ. بە پێچەوانەوە، لەو شوێنانەی مافی مرۆڤیان تیادا پشتگوێ دەخرێو لەبەر هەرهۆیەکبێ جیاکاری هەبێ، ئەوا" نائارامی، راڕایی، ترسوتۆقین، خەڵکەکەی دەگرێتەوەو هەمیشە ڕوو لە دواکەوتنو نەهامەتی دەکاتو پێشێلی تەواوی یاساش دەکرێ. کەس ڕێز لە مافی کەسی دی ناگرێو لە جێبەجێکردنی ئەرکیشدا کەمتەرخەمی زاڵدەبێ. بەوەش پشێوییەکی تەواوی تیادا دەکەوێتەوە. ژمارەیەکی بەرچاو لە دەوڵەتان لە یاساو دەستوورەکانی خۆیدا بایەخێکی تەواوی بەو (٣٠) بەندەی جاڕنامەی جیهانی مافی مرۆڤ داوە، کە دوای جەنگی دووەمی جیهانیی نەتەوە یەکگرتوەکان ڕایگەیاند، ئەو جەنگەی کە نزیکەی شەست ملیۆن کەس تیایدا گیانی لەدەستداو زۆربەی وڵاتانی ئەوروپا زیانی گەورەیان لێکەوتو وێرانکران. هەر ئەو زیانە زۆرەش وای لە ئەوروپا کرد، لە قۆناغەکانی دوای جەنگ بەشێوەیەکی باشتر خۆی بە پاراستنی مافەکانی مرۆڤەوە ببەستێتەوەو بیپارێزێ.

لە ئەوروپادا، بەتایبەتی لە ئەوروپای خۆرئاوا، بە دەیان رێکخراو بۆ پارێزگاریکردن لەمافی مرۆڤ دامەزرێنرانو دانیشتوانی زۆربەشیان بە دەنگ بانگەوازەکانیانەوە چوون..

ئەو رێکخراوە جیهانیانە شوێنی دیاری خۆیان گرتووەو بەیاننامەی ساڵانەیان حسابی تەواوی بۆ دەکرێت، هەر وڵاتێکیش پێشێلکاری لەو بە یاننامانەدا هەبێت ئەوا بۆ ئەوەی شێوازی خۆی لەو بارەیەوە بگۆڕێو تۆماری مافی مرۆڤی خاوێن ڕاگرێ، گوشاری تەواوی دەخرێتە سەر.

هـەر دەوڵـەتێك، شارسـتانێتیو پێـشکەوتنی بـە پارێزگـاریکردنی مـافی مرۆڤەوە بەندە، چەند مافی هاووڵاتییەکانی خـۆی راگـرێ ئەوەنـدە یاسـا لـە وڵاتەکەدا سەروەر دەبێو کەم کێشە دەبێ، پێچەوانەکەشی راستە. چـونکە پێـشێلکردنی مـافی مـرۆڤ، نایەکـسانیو نائـارامیو بێمتمانـەیی دەخاتـەوە. پاراستنی مافی مرۆڤ هۆیەکی سەرەکییە کە بە راستیی مرۆڤ خـۆی بـە مـرۆڤ بزانـێ. جاڕنامـەی جیهـانی مـافی مـرۆڤ، کـە تێکـڕای هـەر ٣٠ بەندەکـەی پارێزگاریکردنـە لـە مـافی تاکەکـەس، هۆیـەکی گرنگـی پێکـەوە هەڵکردنـەو ڕێزگرتنـــە لـــە راوبۆچـــوونو پیرۆزییـــەکانی یـــەکتری، دوورکەوتنەوەیـــە لەدوژمنایەتیو پێکداهەڵپژان. هەر دەوڵەتێکیش زۆرترین بەنـدی ئـەم مافانـە بپارێزێ، دەبێتە جێگای متمانەی هاولاتیانی خۆیو دەوڵـەتانی دیـو خـۆی لەریزی پێشەوەی ڕێزلێگیراواندا دەبینێتەوە.

راهێنان

ـ دەکرێ وڵاتێك بانگەشەی پارێزگاری مـافی مـرۆڤ لێبـداو کەچـی گـرتنو ئەشکەنجەدان بە ئارەزووی بەرپرسانیبێ؟

ـ دەکـرێ هـەر پـارتێکی سیاســی لــەڕێی توندوتیژییــەوە دەســەڵات وەدەستبێنێو بانگەشەی پارێزگاریکردنی مافی مرۆڤیش لێبدات؟

ـ سەپاندنی حیزبایەتی بە زۆرەملـە چـۆن هەڵدەسـەنگێنی؟ لـەو ڕووەوە وەلامەکەت ڕوونکەرەوە.

ـ دەستەلاتداران، مافی مرۆڤ دەبەخشنەوە یـان مافـەکان لـە بنەڕەتـەوە هەن؟

ـ لەکۆمەڵدا پێویستە هەر کەسەو فێری مافەکانی خۆی بکرێ؟

ـ کاتێك مافی کەسێك پێشێل دەکرێت دەبێ پەنا بۆ کام دەزگا بەرێت ؟

بەشی چوارەم
بەنێودەوڵەتیبوونی مافی مرۆڤ

تەوەری یەکەم

گرنگی مافی مرۆڤ لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا:

لەمڕۆدا، لە سایەیی کەمبوونەوەی دەسەڵاتی دیکتاتۆریو کرانەوەی کۆمەڵان و بەهێزبوونی تەوژمی دیموکراسیو پێشکەوتنی تەکنەلۆژیاو بەگەڕکەوتنی چەندین ڕێکخراوی نێودەوڵەتی تایبەت بە مافی مرۆڤ و مرۆڤایەتی، وەك ڕێکخراوی لێبوردنی نێودەوڵەتی، ڕێکخراوی چاودێریکردنی مافی مرۆڤ لە دونیدا، فەرەنسای ئازاد، خاچی سورو ڕێکخراوەکانی کۆمەڵە مەدەنییەکانو دامەزراندنی ڕێکخراوە ناوچەییەکانو بەرتەسك بوونەوەی چەمکی سەروەری دەوڵەت، مافی مرۆڤ لە ئاستی نێودەوڵەتیدا ڕۆژانە لە پەرەسەندن و گەشەکردندایە.

مافی مرۆڤ بۆتە پێوەرێکی گرنگی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان. ئەو دەوڵەتانەی بەجۆرێك لەجۆرەکان مافی مرۆڤیان تیادا پێشێلدەکرێتو ڕێکخراوە نێودەوڵەتیو ناوچەییەکان پێشێلکارییەکانیان دەخەنەڕوو، داوای چاککردنی ڕەوشی مافی مرۆڤیان لێدەکرێ.. وەك دەڵێن دونیای ئەمڕۆ بۆتە گوندێكو کۆمەڵە ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی وا هاتوونەتە ئاراوە، تەکنۆلۆژیای پێشکەوتووی ئەمڕۆیان بۆ ڕسواکردنی ئەو دەوڵەتانە خستۆتەگەڕ کە گوێ بە مرۆڤو مرۆڤایەتی نادەنو کورسیو دەستەڵاتەکەی خۆیانیان لەسەرو هەموو شتێکەوە داناوە. ئێستا، لەلایەکەوە لەڕێی گوشاری ڕێکخراوە نێودەوڵەتیو کۆمەڵەو ڕێکخراوە سیاسییەکانی دەوڵەتانو جەماوەری وڵاتەکان، لەلایەکیتریشەوە بە زوویی سەر ئاوکەوتن و ئاشکرابوونی ڕاستییە شاراوەکانیان ئەو دەوڵەتانە ڕسوادەکرێن.

چەوساندنەوەی گەلێك، لەلایەن دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکەیەوە، ئەویش بە بەکارهێنانی توندوتیژی زۆر، توندوتیژییەك هەرچی ڕێزبێ، نە بۆ بنەماکانی جاڕنامەی جیهانی مافی مرۆڤ و نە بۆ هیچ کام لە بەڵێننامە نێودەوڵەتییەکان دانەنێ و بەرهەڵستکارانی خۆی بەشێوەیەکی زۆر نامرۆڤانە داپڵۆسێ، ئەوا لە بارێکی وادا، پێویستە پەنا بۆ کۆمەڵەی نێودەوڵەتی ببرێو ئەویش لەڕێی ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی، بۆ ڕاگرتنی ئەو جۆرە ستەمە، ڕەوایی بە دەستێوەردان لە کاروباری ناوخۆی دەوڵەتاندا بدا، بە تایبەتی دژ بە ڕژێمگەلێك کە بە ڕێگەیەکی ناڕەواو سەربازییانە هاتبنو بۆ سەپاندنی خۆشیان، لە زمانی

ئازارو ئەشکەنجەدانو سەرکوتکردن بەولاوە چی دی نەزانن.. هەر ئەوەش رێی بە نەتەوەیەکگرتووەکان دا، لە کۆرەوەکەی ساڵی ١٩٩١ی گەلی کورددا، بڕیاری ٦٨٨، بۆ پارێزگاریکردنی مافی مرۆڤ لە عێراق بەگشتیو کوردستان بەتایبەتی دەربکات، دەرچوونی ئەم بڕیارە بووە سەرەتای دەستتێوەردانی نەتەوە یەکگرتوەکان لە کاروباری ئەو دەوڵەتانەی کە بە شێوەیەکی بەرفراوان مافی هاوڵاتیانی خۆیان پێشێلدەکەن. ئەوە بوو لە چوارچێوەی ئەم گۆڕانەدا نەتەوەیەکگرتوەکان، بە مەبەستی راگرتنی ئەو پێشێلکارییانەی لە صۆمال و یوگسلافیاو کۆسۆڤۆ، رویانەدا هەڵبداتێ.

گۆڕانی پرەنسیپی دەستتێوەرنەدان لە کاروباری دەوڵەتان کە لە میساقی نەتەوەیەکگرتوەکان چەسپێنرابوو، بۆدەستتێوەردان لەکاتی پێشێلکردنی مافی مرۆڤ، بە دەستکەوتێکی گرنگی خەبات لە پێناو چەسپاندنی تەواوی مافی مرۆڤو، گرنگترین گۆڕانی نێودەوڵەتی دادەنرێت، کە دەبێتە رێگرییەك لەبەردەم دەسەلاتی رەهای رژێمە دیکاتاتۆریەکان، ئەو رژێمانەی پێشتر بە سانایی و بە بیانووی دەستتێوەرنەدان لە کاروباری ناوخۆییانەوە، مافی مرۆڤیان بە شێوەیەکی بەرفراوان پێشێل دەکرد.

راهێنان

ـ ئایا نەتەوە یەکگرتوەکان دەتوانێت رێبگرێت لەو پێشێلکاریانەی دژ بە مافی مرۆڤ دەکرێت؟چۆن؟

– رێکخراوەکانی مافی مرۆڤ دەتوانن بە هێز، رێ لەپێشێلکارییەکان بگرن؟

– زۆرجار دەبیستین کە رژێمێکی دیاریکراو پابەندی یاسا نێودەوڵەتییەکان نابێتو پێویستە سزا بدرێ، تا رەوشی خۆی لەو رووەوە چاك دەکاتەوە، ئایا دەکرێ لایەنێکی لەو جۆرە دەستنیشان بکەیت؟

ـ گۆڕانی پرنسیپی دەستتێوەرنەدان لە کاروباری ناوخۆ بۆ دەستتێوەردان چۆن هەڵدەسەنگێنیت؟

ـ ماوەیەکی زۆرە تورکیا هەوڵی چوونە ناو یەکێتی ئەورووپا دەدات، بەڵام تا ئێستا وەرنەگیراوە، گرنگترین هۆی وەرنەگرتەکەی کامانەیە؟

تەوەری دووەم

ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤ:

لـە وڵاتـانی کـاولکراوو بـەئاگری جـەنگ سـوتاودا، چـەندین ڕێکخـراو بـە مەبەستی چاودێریکردنی مـافی مـرۆڤو دووبـارە نەبوونـەوەی کارەسـاتەکانی هـەردوو جـەنگی جیهـانی دامـەزران. ڕێکخراوەکـان بـە شـێوەیەکی گـشتی دەکرێن بە دوو بەشەوە:

١- ڕێکخراوە نێودەوڵەتییە ناحکومییـەکان: ئـەم ڕێکخراوانـە پـەلیان بـۆ هەموو دونیا هاویشتووەو لە زۆربەی دەوڵەتەکانی دونیـادا، چ بـە ئاشـکراو چ بە نهێنی، نوێنەریان هەیەو بەدوای هـەموو جـۆرە پێـشێلکارییەکدا دەگـەڕێن کە دەبنە هۆی دەرچوون لە بنەماکانی مافی مرۆڤ. خەڵکێکی زۆر لە دەوریان کۆبۆتـــەوە. ئەمـــە جگـــە لـــەوەی کـــە ســـاڵانە، راپـــۆرت ســـەبارەت بـــە پێـشێکارییەکانی مـافی مـرۆڤ ئامـادەو بڵاودەکەنـەوە. لەهەمانکاتیـشدا بـۆ ئاگادارکردنەوەی خەڵکی لە مافەکانیان چەندین کتێبو نامیلکـەی بـەنرخ لـە بوارە جۆراوجۆرەکانی راگەیاندنەوە چـاپو پەخـشدەکەن، بـەوەش وشـیاری لـەناو خەڵکـدا بڵاودەکەنـەوە. راپۆرتەکانیـشیان لـە ئاسـتی نێودەوڵەتیـدا دەنگدانەوەیەکی باشی هەیە. "ڕێکخراوی لێبوردنی نێودەوڵەتی ـ ئەمنـستی ئێنتەرنەشیناڵ ـ" کەبارەگای سەرەکیی لەبەریتانیایە، "ڕێکخراوی چاودێری مـافی مـرۆڤ ـــ هیومـان رایـت وچ" کـە بەشێکیـشی بـۆ چـاودێریکردنی پێـشێلکارییەکانی ناوچـەی خۆرهـەڵاتی ناوەڕاسـت بـە نـاوی "میـدڵ ئیـست وچ"ەوە هەیەو بارەگاکەشی لەئەمەریکایە. "ڕێکخـراوی فەرەنـسای ئـازاد ـــ فرانس لیبەرتی" بارەگاکەی لەفەرەنسایە.

٢- ڕێکخراوە ناحکومییە ناوچەییەکان: ئەم ڕێکخراوانە زیـاتر ناوچـەیینو چاودێری ئەو پێشێلکاریانە دەکەن کە لەشوێنێك یان دەوڵەتێکی دیـاریکراودا ڕوودەدەن. هەندێك لـە حکومەتـە پێـشێلکارەکان، بـە مەبەسـتی چاوبەسـت لەدونیا، ڕێکخراوی لەم بابەتـە لـە وڵاتەکانیانـدا دادەمـەزرێننو کەسـانێکیش

دەبنە بەرپرس، کە لە ئاست پێشێلکارییەکانی حکومەتەکەیاندا بێدەنگبن، باشترین نموونەش لەو رووەوە رێکخراوی مافی مرۆڤی عێراقی سەردەمی بەعس و هاوشێوەکانێتی، بەلاَم مەرج نییە هەموو رێکخراوە حکومیو ناوچەییەکان لەو جۆرەبن، بەڵکو هەندێکیان رۆڵی باشیان دەبێت لە هەردوو بواری دەستەبەرکردن و وشیارکردنەوەی خەڵك لەمافەکانیان و دەستنیشانکردنی پێشێلکارییەکان.

٣- رێکخراوە ناوخۆییە ناحکومییەکان:

ئەو رێکخراوانە دەگرێتەوە کە لە چوارچێوەی تاکە دەوڵەتێکدا, سەربەخۆ لە حکومەت کار دەکەن، زۆربەیان پەیوەندییان لەگەڵ رێکخراوە ناحکومییە جیهانیو ناوچەییەکان هەیەو هەندێ جاریش لە یەك تۆڕی کارکردندا دەبن .

کاری رێکخراوە ناوخۆییەکان لە رێگەی یاسایەکەوە رێکدەخرێت کە بە یاسای کۆمەڵەو رێکخراوەکان دەناسرێت، ئەم یاسایە لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی دی جیاوازە، تا دەوڵەتەکە دیموکراتی بێت ئەوەندەش یاساکە کراوەو کارئاسان دەبێت بۆ دروست بون و کارکردنی رێکخراوەکان بە پێچەوانەشەوە تا دەوڵەتەکە دیکتاتۆریی بێت ئەوەندە یاساکە رێگر دەبێت لە بەردەم کاری رێکخراوەکانداو هەندێ جاریش هەر رێگە نادات بە دروست بونیان تەنها ئەوانە نەبێت کە دروستکراوی خۆی دەبن.

رێکخراوە ناوخۆییە ناحکومیەکان رۆڵێکی گەورەیان هەیە لە بەرەوپێشبردنی کۆمەڵی مەدەنیو چەسپاندنی پرنسیپەکانی مافی مرۆڤو دیاریکردنی ئەو پێشێلکاریانەی دەسەلاَت ئەنجامی دەدات، هەر بۆیە کۆمەڵەی گشتی نەتەوەیەکگرتوەکان لە یادی پەنجا ساڵەی جارنامەی گەردونی مافەکانی مرۆڤدا بریارێکی پەسەندکردو تێیدا داوای لە حکومەتی دەوڵەتەکان کرد کارئاسانی زیاتر بکەن بۆ کاری رێکخراوەکان و یاساکانیان بە جۆرێك دابرێژن رێگری دروست نەکات لە بەردەمیاندا.

ڕێکخراوی لێبوردنی نێودەوڵەتی - ئەمنستی ئینتەرناشناڵ:
Amnesty International

بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی کاری ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان، ڕێکخراوی لێبوردنی نێودەوڵەتی ـ ئەمنستی ئینتەرناشناڵ ـ دەکەینە نموونەیەك تا لە جۆرو ئەرك‌و چۆنێتی کاری ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان بگەین.

ئارمی ڕێکخراوی ئەمینستی ئینتەرناشناڵ

ڕێکخراوی لێبوردنی نێودەوڵەتی – ئەمنستی ئینتەرناشناڵ ـ ڕێکخراوێکی خۆبەخشی جیهانیی ئەو کەسانەیە کە داوای مافی مرۆڤ دەکەن‌و کاریش بۆ پارێزگاریکردنی دەکەن. ڕێکخراوەکە بزووتنەوەیەکە، لە ئاست سەرجەم حکومەت‌و بیروڕا سیاسییەکان‌و ئاینییەکاندا سەربەخۆیە. پشتگیری‌و بەرهەڵستی هیچ حکومەت‌و ڕژێمێکی سیاسی ناکات، دیسان پشتگیری‌و بەرهەڵستی بیروڕای ئەو قوربانییانەش ناکات کە هەوڵی پاراستنی مافەکانیان بۆ دەدات. جگە لەپارێزگاریکردنێکی بێلایەنانەی مافی مرۆڤ، هیچ مەبەستێکی تری نییە. ڕێکخراوەکە کار بۆ کۆکردنەوەی خەڵکە چالاکە خۆبەخشەکان دەکات، ئەو کەسانەی بێبەرامبەر بەشێك لە هەوڵو کاتی خۆیان بۆ ئەو ئەرکە تەرخان دەکەن. ڕێکخراوەکە لەهەموو کەلێنێکی دونیادا، تۆڕی جۆراوجۆر لە ئەندامو لایەنگرانی خۆی هەیە. لە دوا

سەرژمێریدا، نزیکەی ملیۆنو نیوێك ئەندامو لایەنگرو هاوکاری لەزیاتر لە (١٥٠) وڵاتدا هەیەو ئەندامەکانی هەڵگری هەمەجۆر بیری رۆشنبیریی‌و کۆمەڵایەتیین‌و جیاوازییەکی گەورەش لە نێوان باوەڕە سیاسیی‌و ئاینییەکانیاندا هەیە، بەڵام لەکارەکانیاندا بۆ هێنانەدی دونیایەك کە تیایدا هەموو کەسێك مافە مرۆڤایەتییەکانی خۆی پارێزراوبێ، هاوڕاو چونیەکن. ئەم رێکخراوە لەنزیکەی (١٠٠) وڵاتو ناوچەدا لقی دانپیانراوی خۆی کردۆتەوە، کە بە هەزاران لاوو قوتابی پسپۆڕ لەبواری مافی مرۆڤدا کاری تێدا دەکەن.

رێکخراوەکە خۆی لەدونیایەکدا دەبینێتەوە کە سەراپای خەڵکی بە هەموو مافە مرۆڤایەتییەکان، ئەو مافانەی لە جاڕنامەی جیهانی مافی مرۆڤو پێوەرەکانی تری مافی مرۆڤە نێودەوڵەتییەکاندا هاتووە، بگەن.

تەوەری سەرەکی خەباتی رێکخراوەکە لەم خاڵانەی خوارەوەدا خۆی دەبینێتەوە:

خەباتکردن بۆدانانی رادەیەك لە کوشتنی سیاسیی‌و کارەساتی "سەرەونگومکردن".

بێسڵکردنەوە، بەرهەڵستی سزای کوشتن (لەسێدارەدان‌و گوللەبارانکردن)و ئازاردان‌و ئەو شتانەی دی دەکات کە لە خانەی هەڵسوکوتی توندو تیژیی دادەنرێن.

خەباتکردن بۆ بەدەستەوەدانی پێشێلکەرانی مافی مرۆڤو سپاردنیان بە دادگا.

هەوڵدان بۆ ئازادکردنی بەندکراوانی بیروڕا، ئەوانەش بەپێی یاسای بنەڕەتی رێکخراو، کەسانێکن بەهۆی" بۆچوونی سیاسیی، ئایینی، یان هەر بۆچوونێکی دی کە لەویژدانیانەوە هەڵقوڵابێ، یان زمان، یان رەچەڵەکی نەتەوەیی، یان کۆمەڵایەتیی، یان باری ئابووریی، یان لە دایکبوون، یان هەر شتێکی دی گیرابن‌و توندوتیژییان بەکار نەهێنابێ‌و بانگەشەشیان بۆ بەکارهێنانی نەکردبێ.

هەوڵدان بۆ دادگاییکردنێکی خێراو دادپەروەرانەی گیراوەکان.

بەرهەڵستیکردنی ئەو پێشێلکارییە خراپانەی کە بەرامبەر بە مافە کلتووریی‌و کۆمەڵایەتیی‌و ئابوورییەکان دەکرێن.

هەوڵدان بۆ قایلکردنی کۆمپانیاو دەزگا ئابورییەکان تا پارێزگاری مافی مرۆڤ بکەن‌و بەچاوێکی بەرز سەیری بکەن.

بەرهەڵستی ئەو پێشێلکاریانە دەکات، کە دەزگاو کەسانێکی دەری دەوڵەت، لەکاتێکدا دەیکەن، کە دەوڵەت وەك پێویست ئەرکی پارێزگاریکردنی خەڵکەکەی پێجێبەجێ نەکرێت.

بەرهەڵستیکردنی ئەو پێشێلکارییە گەورانەی دژ بە رزگاربوون لە جوداکاری دەکرێن.

یارمەتیدانی ئەو پەنابەرانەی مەترسی گەڕانەوەیان لەسەرە بۆ وڵاتێك کە دوور نییە مافە بنەڕەتییەکانیانی تیادا پێشێلکرێ.

داوا لە حکومەتەکان دەکات لە کاتی شەڕی چەکدارانەدا، نایاساییانە کەس نەکوژن.

داوا لە گروپە چەکدارەکان دەکات رادەیەك بۆ پێشێلکارییەکانیان دابنێن، وەك گرتنی خەڵکی لەسەر بیروڕا، بارمتەکردنی خەڵکی، ئازارو ئەشکەنجەدان، کوشتنی نایاسایی.

خەباتکردن بۆ دانانی رادەیەك بۆ بەسەربازکردنی منداڵان.

هاریکاریکردن لەگەڵ رێکخراوە ناحکومییەکانی دیو نەتەوەیەکگرتووەکان‌و رێکخراوە حکومیی‌و دەوڵەتیی‌و ناوچەییەکاندا، بۆ پشتگیریی لەمافی مرۆڤ.

مسۆگەرکردنی چاودێریی پێوەندییە سەربازیی‌و ئاسایش‌و پۆلیسییە نێودەوڵەتییەکان لەپێناو پاراستنی مافی مرۆڤدا.

رێکخستنی بەرنامە بۆ فێربوونی مافی مرۆڤ‌و وشیاری زیاتر لەو بارەیەوە.

ئەم ڕێکخراوەو سەرجەم ڕێکخراوانی هاوشێوەی، فایلی جیاجیایان بۆ هەر دەوڵەتێك لەدەوڵەتانی دونیا کردۆتەوەو لیژنەیەکی سەربەخۆ سەرپەرشتی هەریەك لە فایلەکان دەکاتو بە زۆری بەرپرسی فایلەکە نابێ خەڵکی ئەو وڵاتە بێت، تا بێلایەنیەتی تیادا بە تەواوەتی بپارێزرێ..

ڕاهێنان

ـ ئەو ڕێکخراوە نێودەوڵەتییانەی جێدەستیان لەپارێزگاریکردنی مافی مرۆڤدا هەیە کامانەن؟

– ئایا ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤ چەك بەکاردەهێنن بۆ ڕێگرتن لە پێشێلکارییەکانی مافی مرۆڤ ؟

– ڕێکخراوە حکومیو ناوچەییەکان بە چ ڕێگەیەك دەتوانن خۆیان بسەپێننو جێگەی متمانەی هاوڵاتیانی وڵاتەکەیان بن؟

– هیچ ڕێکخراوێکی دیکەی نێودەوڵەتیت بیستوە کە ئامانجی پارێزگاریکردنی مافی مرۆڤ بێت؟ ئەگەر بیستوتە کورتە باسێکی بۆ خوێندکارانی هاوڕێت بکە.

سەرچاوەكان

١- جاڕی گەردوونیی مافی مرۆڤ.

٢- اللجنة الدولية للصليب الاحمر / الملحقان " البروتوكولان " الاضافيان الى اتفاقيات جنيف المعقود فى ١٢ آب/ ١٩٤٩ / جنيف_ ١٩٧٧.

٣- حقوقنا مجموعة انشطة وتدريبات / منظمة العفو الدولية المجموعات الفلسطينية.

٤- الشرعة الدولية لحقوق الآنسان صادرة عن مركز حقوق الانسان فى الامم المتحدة المطبوعة فى جنيف فى مايس ١٩٩٥. ترجمة الى اللغة الكوردية من النص العربى المعتمد لدى الامم المتحدة. نشر فى كوردستان فى حزيران ٢٠٠٠. الجهة المنفذة للمشروع : (**American Society For Kurds -ASK**)

الجهة الممولة: (**The National Endowment For Democracy - NED**)

اسم المطبعة: مطبعة التربية - أربيل

٥- سەرەتايەك بۆ تێگەيشتنى هەڵبژاردن/ محەمەد خورشيد تۆفيق - هەلێر ٢٠٠٣

٦- "دەنگى مرۆڤ" گۆڤارێكى وەرزى رێكخراوى مافى مرۆڤە لەكوردستان/ ژمارە ٤ى زستانى ٢٠٠٣/٢٠٠٤

٧- للاجئين حقوق : منظمة العفو الدولية "ئەمنستى ئەنتەرناشناڵ"

٨- دەستپێك بۆ: مافەكانى مرۆڤ لەكوردستان - عێراق, د. صلاح محمد عزيز.